

ΡΟΖΑΣ ΙΜΒΡΙΩΤΗ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Α. Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΟΥ ΗΓΕΛ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΡΙΔΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1933

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΚΑΙ ΣΙΑΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΟΥ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κάθε μεθοδολογική συζήτηση γεννᾶ ἀντιπάθεια στὸν ἀναγνώστη σήμερα καὶ νομίζεται ἀπὸ πολλοὺς κόπος χαμένος. Ἐκεῖνο πὸ ἐνδιαφέρει, βεβαιώνουν, εἶναι τὸ «τί», ὄχι τὸ «πῶς». Στὴ φιλοσοφία προπάντων αὐτὴ ἢ περιφρόνηση γιὰ τὴ μεθοδολογία μεγάλωσε πολὺ τώρα τελευταῖα, γιὰτὶ ὅλες οἱ σχετικὲς τῆς ἔρευνες δὲν ἔβγαλαν ὠρισμένα καὶ καθαρὰ πορίσματα. Χάνεται κανεῖς, ἐπιμένουν, σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες, σὲ λογικὰ κατασκευάσματα καὶ ἀφήνει νὰ τοῦ ξεφεύγει ἴσα ἴσα ἐκεῖνο πὸ ζητεῖ, ἢ «συγκεκριμένη ζωὴ».

Ἄν θέλουμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, θὰ τὴν ἀντικρίσουμε σὰν προσπάθεια πὸ κάνουν γιὰ νὰ ξεπεράσουν τὴ νοησιαρχία. Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ γίνεται «στ' ὄνομα τῆς ζωῆς». Γυρεύουν νὰ γκρεμίσουν κάθε θεωρία γιὰ τὴ ζωὴ πὸ στηρίζεται μόνο στὴ νόηση. Δίνω μερικὰ χτυπητὰ συνθήματά τους. Ἡ ζωὴ εἶναι τὸ πηγαῖο, τὸ ἄμεσο, τὸ ποικίλο, καὶ σὰ ζητοῦμε νὰ τὴ συλλάβουμε μὲ λογικὰ κατασκευάσματα δὲ μᾶς μένει ἄλλο παρὰ μόνο ὁ ἴσκιος τῆς... Μέσα στὶς ἀλύγιστες, σταθερὲς ἔννοιες δὲν μπορεῖ νὰ χωρέσει ἢ ἀληθινὴ γένεση μὲ τὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῆς. Ἡ πραγματικότητα μὲ τὶς συχνὲς ἀντιθέσεις, τὴν κίνησή της, τὸν παλμὸ τῆς, χάνεται μέσα στὶς λογικὲς διαιρέσεις καὶ στοὺς ὀρισμούς... Οἱ διάφορες λογικὲς μέθοδοι εἶναι μονάχα γεφύρια, ἴσως θαυμάσια γεφύρια, πὸ κυλᾶ ὅμως κάτωθὲ τους τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ τὸ ἀγγίξουμε... Ἡ ἐπιστῆμη γενικὰ εἶναι τὸ δεύτερο χέρι ἀπ' ὅπου ἔχει χαθῆ τὸ πηγαῖο, τὸ ἄμεσο, τὸ πρωταρχικό. Ὅλα αὐτὰ τὰ λογικὰ κατασκευάσματα, κάθε διανοητικὴ σύλληψη, μᾶς ἀποξενώνουν ὀλωσ-

διόλου ἀπὸ τῆ ζωῆ. Καὶ γιὰ νὰ τελειώσω, ἀναφέρω τὴν περίφημη ἐρώτηση τοῦ Nietzsche: Soll nun das Leben über die Wissenschaft herrschen oder das Erkennen über das Leben?

Καταδικάζουν λοιπὸν τὶς λογικὲς κατασκευὲς καὶ ζητοῦν νὰ τὶς ἀντικαταστήσουν μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία, τὴν ἐνόραση. Ἡ ἀντίθεση αὕτη, ποὺ τὴν εἶχαν δυναμώσει ἡ δαρβινιστικὴ βιολογία, ἡ βουλησιαρχικὴ ψυχολογία, ὁ πραγματισμός, ἡ ἐνόραση τοῦ Bergson, γίνεται ἀκόμα μεγαλύτερη ὕστερα ἀπὸ τὸν παγκόσμιον πόλεμον. Μαζὶ μὲ τόσες ἄλλες ἀξίες ἔσβησε καὶ ἡ πίστις στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ μεθοδολογία της.

Πῶς θὰ δικαιολογήσουμε ὅμως αὕτη τὴν πολεμικὴν; Μποροῦμε νὰ περιφρονήσουμε κάθε μέθοδο γενικά; Πῶς θὰ πλησιάσουμε μὲ κάποιον τρόπο τὸ νέο ἀντικείμενον ἢ τὸ νέο πρόβλημα ἢ ἀκόμα καὶ τὸ παλιὸ ποὺ μένει ἄλυτον εἴτε στὴν ἐπιστήμη εἴτε στὴ φιλοσοφία; Εἶναι σωστὸ πῶς ὁ ὀρθολογισμὸς ἐπειδὴ προχωρεῖ μ' ἐννοίες καὶ δουλεύει μονάχα μ' αὐτές, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, στὸ κενόν. Μᾶς εἶναι ὡς τόσο δυνατὸ νὰ προχωρήσουμε μόνον μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία, μὲ τὴν ἐνόραση; Γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὶς ἐποπτεῖες μᾶς εἶναι ἀπαραίτητες οἱ ἐννοίες, καὶ πάλι γιὰ νὰ σχηματίσουμε τὶς ἐννοίες χρειάζονται οἱ ἐποπτεῖες.

Ἡ βασικὴ ὅμως δυσκολία ὑπάρχει πάντοτε. Καὶ μόνον αὕτη ἡ προσπάθεια νὰ διατυπώσουμε, νὰ συλλάβουμε τὸ πολυποίκιλον, τὸ πλούσιον, τὸ ἄμεσον ποὺ τὸ λέμε ζωὴ, ἔχει μέσα της τὴν ἀντίφασιν. Γιατὶ τὸ ζωντανόν, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, δὲ δέχεται τὴ διατύπωση, δηλ. κάτι τὸ ἀμετάβλητον καὶ μόνιμον. Ζωὴ καὶ μορφή εἶναι ἀντιφατικά. Καὶ ὅμως τὴν ἀντίφασιν αὕτη τὴν κλείνει μέσα της ἡ ζωὴ, ὅπως λέγει ὁ G. Simmel¹. «Ἡ ζωὴ, ἐπειδὴ στὴν οὐσία της εἶναι ἀνησυχία, ἐξέλιξις, ἀδιάκοπη ροή, πολεμᾷ πάντοτε τὰ ἴδια της τὰ γεννήματα ποὺ ἔχουν ἀποκρυσταλλωθῆ καὶ δὲν ἀκολουθοῦν τὴν ἀνάπτυξίν της. Ἐπειδὴ ὅμως πάλι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ δὲν

¹ Der Konflikt der modernen Kultur, 1918, σ. 7.

μπορεῖ νὰ φανερωθῆ παρὰ μόνο μὲ κάποιες μορφές, γι' αὐτὸ παρουσιάζεται σὲ μᾶς ἡ ἀδιάκοπη πορεία τῆς σὰν παραμέρισμα τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀπὸ μιὰν ἄλλη νέα. Ἡ παντοτινὴ μεταβολὴ μᾶς δείχνει τὴν ἀπειρὴ γονιμότητα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τὴ βαθιὰ ἀντίφαση ποὺ ἔχει ἡ αἰώνια τῆς γένεση πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸ κῦρος καὶ τὴν αὐτοσυντήρηση τῶν μορφῶν τῆς. Ἡ ζωὴ κινεῖται ἀπὸ τὴ φθορὰ στὴ γένεση καὶ ἀπὸ τὴ γένεση στὴ φθορά».

Τὸ πρόβλημα εἶναι: Μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε λογικὰ τὴ ζωὴ, χωρὶς νὰ φτάσουμε σὲ κενὰ σχήματα καὶ νὰ τὴ θανατώσουμε;

Ὡς τὰ σήμερα ὑπάρχουν γιὰ τὴ λογικὴ διατύπωσὴ τῆς δυὸ μόνο δρόμοι ποὺ τοὺς ἀνοίξε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, οἱ δυὸ μεγάλοι φιλόσοφοι ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Παρμενίδης.

Ὁ πρῶτος ἔνιωσε βαθύτατη ἀμφιβολία γιὰ τὰ πορίσματα ὅπου εἶχε κατασταλάξει ἡ προηγούμενὴ του φιλοσοφία. Οἱ παλαιότεροι φιλόσοφοι γιὰ νὰ ἐννοήσουν τὴ φύση ποὺ ἀλλάζει καὶ παίρνει χίλιες μορφές χρειάζονταν μιὰ τάξη, μιὰ ἐνότητα. Ἐφτασαν λοιπὸν ὅλοι νὰ παραδεχτοῦν τὴν ἀκόλουθη θέση: Ὑπάρχει ἓνα ὄν αἰώνιο καὶ ἀμετάβλητο, μιὰ βασικὴ ὕλη ποὺ φανερώματά τῆς εἶναι ὅλες οἱ μεταβολές. Τὸ ἀμετάβλητο αὐτό, ἡ ἀρχικὴ ὕλη, ἦταν γιὰ τὸν ἓνα τὸ νερό, γιὰ τὸν ἄλλον ὁ ἀέρας κλπ.

Ὁ Ἡράκλειτος ἀπορεῖ καὶ συλλογίζεται, τί ἀναγκάζει νὰ δεχτῆ κανεὶς μιὰ βασικὴ οὐσία; Κι ἂν αὐτὴ δὲν ὑπάρχει, τί μένει ἀπὸ τὴ σύγχρονή του φιλοσοφία; Καμιὰ βέβαια ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀρχές, οὔτε τὸ νερὸ οὔτε ὁ ἀέρας οὔτε ἡ φωτιὰ κλπ. δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ πρώτη βάση γιὰ τὶς ἄλλες, τὸ μόνο ποὺ μένει εἶναι μιὰ σχέση. Ὅλα ἀλλάζουν ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν πραγματικὰ κάτι ἐνιαῖο, μόνιμο, παρὰ μόνο ἡ μεταβολή.

Ὁ Ἡράκλειτος στηρίζεται ἀκόμα καὶ στὸ νόμο τῶν ἀντιθέσεων ποὺ δίδασκε ἡ παλαιότερη φιλοσοφία καὶ συλλογίζεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ἄν ἡ πρόοδος στὴ φύση γίνεται πραγματικὰ μὲ τὴν ἀντίθεση, δηλ. τὸ κάθε τι ἀλλάζει καὶ γίνεται τὸ ἀντίθετό του, βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μόνιμο, γιὰ σταθερὸ ὄν, γιὰ τὴν οὐσία κάποιας ὕλης. Στὸ βάθος δὲν «ὑπάρχει τοῦτο τὸ πράγμα»,

παρὰ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη γένεση. Αὐτὴ ἢ μεταβολὴ πρέπει νὰ εἶναι τὸ μόνο πραγματικό.

Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς λοιπὸν ἐναντιώνεται στὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, στὸ μόνιμο καὶ ἀμετάβλητο, καὶ θέτει γιὰ ἀρχὴ ἓνα σχῆμα καθαρὰ νοητικό: «τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι, καὶ κεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα»¹. Τὸ μόνο πραγματικό καὶ μὲ κῦρος θὰ εἶναι αὐτὴ ἢ καθαρὴ πορεία τοῦ γίνεσθαι: «Ἔστι μὲν γὰρ οὐδέποτε οὐδέν, ἀεὶ δὲ γίγνεται» (Θεαίτ. 152 D) «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει» (Κρατύλ. 402 A), ὅπως διατυπώνονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα οἱ στοχασμοὶ τοῦ Ἡράκλειτου. Αὐτὴ ἢ «ρευστὴ ἔννοια» ἦταν τὸ τεράστιο βῆμα, ἢ τολμηρὴ ἐπινόηση ποὺ ἔκονε ὁ δάσκαλος ἀπὸ τὴν Ἐφεσο. Σβῆνει τὴ χειροπιαστὴ ὕλη ποὺ ἔβαλαν οἱ ἄλλοι γιὰ πρώτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ θέτει ἓνα σχῆμα καθαρὰ νοητικό.

Ὁ Παρμενίδης τὸ ἐναντίο, δὲ δέχεται βέβαια οὔτε αὐτὸς τίς παλαιότερες διδασκαλίες, ἀλλὰ δὲ θέλει καὶ νὰ εξαφανιστῇ κάθε γνώση. Φοβᾶται πὼς μὲ τοῦτο τὸ νοητικὸ σχῆμα ποὺ παίρνει γιὰ βάση τὴ γένεση, τὴν αἰώνια μεταβολή, ἢ γνώση θὰ εἶναι ἀκατόρθωτη. Ζητεῖ λοιπὸν κάτι σταθερό, κάτι μόνιμο καὶ τὸ βρίσκει μέσα στὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας. Γι' αὐτὸν τὸ φιλόσοφο τώρα ἢ γένεση, ἢ κάθε κίνηση εἶναι κάτι ἀδιανόητο, γεμάτο ἀντίφαση. Καὶ γι' αὐτὸ ἴσως ἀναγκάζεται νὰ δεχτῇ πὼς μόνο τὸ μόνιμο, τὸ στατικό, εἶναι νοητό. Ὑποστηρίζει τὸ ἐνιαῖο, τὸ ἀκίνητο τοῦ εἶναι: «ὡς ἀγέννητον ἔον καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, οὐλον μounογενές τε καὶ ἀτρεμές ἢ δ' ἀτέλεστον, οὐδὲ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν, ἐν ἑξυνεχές· τίνα γὰρ γένναν διζήσεαι αὐτοῦ; οὐδὲ διαιρετόν ἐστιν, ἐπεὶ πᾶν ἐστιν ὁμοῖον....»². Ἀντίθετα πρὸς τὸ «μὴ ὄν», δίνει στὸ ὄν τὰ ἀκόλουθα γνωρίσματα. Οὔτε γεννιέται, οὔτε πεθαίνει, δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, εἶναι κάτι ὅλο μὲ συνοχὴ καὶ ἀδιαιρετο, ἀκίνητο καὶ ἀμετάβλητο, κάτι νοερὸ ποὺ μόνο ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβει, γιατί εἶναι ὁλωσδιόλου τὸ ἴδιο μὲ τὴ νόηση.

¹ Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, ἀπ. 88.

² Ἰδίο ἔργο ἀπ. 83.

Ἐκ τῆν ἀρχῆ λοιπὸν ἡ λογικὴ διατύπωση τῆς ζωῆς ἀκολουθεῖ γενικὰ δυὸ δρόμους, τὸν ἐξελικτικὸν (Ἡράκλειτος) καὶ τὸ στατικὸν (Παρμενίδης).

Στὴ μελέτη μου αὕτη θὰ καταγίνω μὲ δυὸ μετακαντιανὲς προσπάθειες τοῦ Hegel καὶ τοῦ Rickert, γιὰ νὰ δοῦμε ποῦ φτάνουν οἱ δυὸ αὐτὲς διαφορετικὲς διδασκαλίαι καὶ τί κατορθώνουν στὴ λογικὴ σύλληψη τῆς ζωῆς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΟΥ HEGEL

Α'. ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Δὲ νομίζω πὼς χρειάζεται νὰ παρουσιάσω ἐδῶ ὅλες τὶς ἐπιρροὲς ἢ νὰ κάνω πλατιά ἱστορικὴ τοποθέτησι γιὰ τὸ σύστημα τοῦ Hegel. Αὐτὴ ἡ ἔκθεσι θὰ μ' ἔφερνε πολὺ μακριὰ καὶ θὰ φόρτωνε πολὺ τὸ θέμα χωρὶς νὰ τὸ φωτίσει καὶ πολὺ. Μοῦ φαίνεται ὅμως ἀπαραίτητο ν' ἀντικρίσουμε τὶς βασικὲς ἀντιλήψεις ποὺ στήριξαν ὁλόκληρο τὸ σύστημα. Ἀπὸ τὴ συζήτησι αὐτὴ κατὰ τὴ γνώμη μου θὰ νιώσουμε τὴ μέθοδο, θὰ φανῆ ἡ ἀξία της, ἀλλὰ θὰ ἐξηγηθοῦν μαζὶ καὶ οἱ ἀδυναμίες της. Γιατί, ὅταν στὴ βάση ὑπάρχουν συστηματικὰ ἑλαττώματα, κολοβώνεται καὶ ἡ μέθοδος, ὅσο καὶ νὰ εἶναι τὸ περίτεχνο ἔργο μιᾶς μεγαλοφυΐας. Κι οὔτε μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀλλιῶς, ἐπειδὴ κάθε μέθοδος γεννιέται καὶ μεστῶνει μέσα στὸ σύστημα καὶ οἱ βάσεις του καθορίζουν καὶ κανονίζουν τὴν ὑφή της. Νομίζω μάλιστα πὼς κάθε κακομεταχείρισι στὴ μέθοδο δείχνει τὴν προσπάθειαν ποὺ γίνεται νὰ σκεπαστοῦν καὶ νὰ κρυφτοῦν οἱ βασικὲς ἀδυναμίες.

Ὁ Hegel συμπληρώνει τὸ ἔργο τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling. Ἔτσι τελειώνεται τὸ οἰκοδόμημα τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ Fichte, ὅπως εἶναι γνωστό, ξεκίνησε ἀπὸ τὸ «ἐγώ». Ἐπειδὴ ὅμως στὸ βάθος δὲν τὸν ἐνδιαφέρει παρὰ μόνο τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, δὲν

προχωρεί ούτε βήμα έξω απ' αυτό. Δεν καταγίνεται διόλου με τα προβλήματα, πώς στέκεται ο άνθρωπος σαν πνευματικό όν απέναντι στον αντικειμενικό κόσμο, ποιά είναι η σχέση του μ' αυτόν.

Τò ἐναντίο ὁ Schelling παραμερίζει τὸ ἐγὼ καὶ τὸν ἐνδιαφέρει ἡ φύση με ὅλη τὴν ἀλυσίδα τῶν μορφῶν τῆς. Τὸ ἐγὼ χάνεται μέσα στὴ γενικώτερη πρόοδο τῶν μορφῶν καὶ εἶναι κι αὐτὸ ἓνα σκαλοπάτι πού βοηθεῖ στὴν παρατέρα ἀνάπτυξη. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ὁλοσδιόλου ἀντίθετη με τὴν προηγούμενη τοῦ Fichte. Ἐδῶ πρὶν ἀπὸ τὴ συνείδηση ὑπάρχει τὸ πνεῦμα πού δὲν ἔχει ἀκόμα συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του.

Ὁ Hegel ζήτησε τὴ σύνθεση. Οἱ δυὸ προηγούμενες ἀντίθετες προσπάθειες τοῦ δείχνουν τὸ δρόμο. Ἡ λογικὴ του συμπλήρωσε τὴ θέση πού ἔμενε ἀνοιχτὴ στὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ. Προσπάθησε νὰ ξεπεράσει τὸ δυϊσμὸ τοῦ «νοεῖν» καὶ τοῦ «εἶναι». «Ὁ ἔσχατος σκοπὸς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ συμβιβάσει τὴ νόηση με τὴν πραγματικότητα»¹. Ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα ἔνιωσε βαθύτατα τὴν ἀνάγκη αὐτὴ καὶ ἀγωνίστηκε νὰ συνταιριάξει τὴν ἔννοια καὶ τὴ ζωὴ. Τὸν ἀγῶνα του τὸν ἐκφράζει πολὺ καλὰ ἡ ζωντανὴ εἰκόνα πού μᾶς δίνει ὁ Dilthey γιὰ τὸ νεαρὸ Hegel: «Ξαφνίζεται ὁ ἀναγνώστης ἅμα βλέπει πὼς αὐτὸς ὁ γνωστότατος σὲ ὅλους «πανλογιστὴς» εἶχε σταθῆ στὴ νεαρή του ἡλικία πολὺ πιὸ κοντὰ ἀπὸ κάθε ἄλλο φιλόσοφο τῆς ἐποχῆς του σὲ κείνο πού ζητεῖ καὶ προσπαθεῖ ἡ σύγχρονη φιλοσοφία τῆς ζωῆς (Lebensphilosophie) καὶ ἡ ἐνορατικὴ διδασκαλία (Intuitionismus). Θὰ τοῦ φανῆ παράξενο πὼς ἡ ψυχικὴ ἐμπειρία καὶ ἡ νόηση εἶναι γιὰ τὸ νεαρὸ Hegel ἓνα καὶ ἀδιαίρετο· καὶ ἀκόμη θὰ παραξενευτῆ πὼς αὐτὸς ἔβαλε ὅλη τὴ δυναμὴ του γιὰ νὰ διατυπώσει λογικὰ τὴ ζωὴ πού δίνεται στὴ συνείδηση με τρόπο ἄμεσο, ἐμπειρικό»².

Πραγματικὰ ζήτησε ὁ Hegel ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ὑπερνικήσει τὸ δυϊσμὸ πού δημιουργεῖ τὴν ἀποξένωση τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι.

¹ Gesch. d. Phil.; III (Werke τ. XV, 2η ἐκδ., Βερολίνο 1844), σ. 617.

² Dilthey, Jugendgeschichte Hegels. Ges. Schr. IV, 138.

Εἶχε τὴν ἀξίωση ν' ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ τυπικὴ λογικὴ μὲ μιὰν ἄλλη νέα, τὴ λογικὴ τοῦ Εἶναι. Στὴν πρώτη ἡ ἔννοια εἶναι μόνιμη, ἀμετάβλητη καὶ γι' αὐτὸ ἀνίκανη νὰ βοηθήσει στὴν προσπάθειά του. Καταλαβαίνει βέβαια, πὼς ποτὲ ἡ ἔννοια δὲ θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι «ὁμολογη» μὲ τὴν ἐποπτεία, γιατί ἡ οὐσία της ἡ ἴδια, δηλ. νὰ εἶναι λογικὸς ὁρισμὸς, δὲν τῆς τὸ ἐπιτρέπει. Ἡ ἐποπτεία εἶναι κάτι ζωντανό, ἐνῶ ἡ ἔννοια εἶναι κάτι ἀποκρυσταλλωμένο. Ὅμως ἡ παλιὰ ἔννοια, ὅπως τὴν καθορίζει καὶ τὴ διατυπώνει ἡ τυπικὴ λογικὴ, εἶναι ἀδύνατο νὰ πετύχει τὸ ἔργο της, δηλ. νὰ προσαρμοστῆ στὴν ἐποπτεία, νὰ τὴν ἀποδώσει. Ἐπειδὴ ἡ τελευταία εἶναι ποικίλη καὶ ὀλοένα ἀλλάζει περιεχόμενο, πρέπει καὶ ἡ ἔννοια, γιὰ νὰ τὴ συλλάβει καὶ νὰ τὴν ἐξετάσει ἀπ' ὅλες τὶς πλευρῆς, νὰ παρακολουθεῖ αὐτὴ τὴν κίνηση, τὴ ροή, πρέπει κι αὐτὴ νὰ γίνεῖ μεταβλητὴ καὶ κινητὴ. Ὅπως λέγει ὁ B. Croce¹: «Ζητεῖ ὁ Hegel νὰ βρῆ μιὰ νοητικὴ μορφή εὐκολοκίνητη ὅπως ἡ κίνηση, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ παίρνει μέρος στὴ ζωὴ τῶν πραγμάτων καὶ νὰ αἰσθάνεται «τὸν παλμὸ τῆς πραγματικότητος» καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ δίνει πάλι πίσω λογικὰ τὸ ρυθμὸ τῆς κίνησης χωρὶς νὰ τὸν καταστρέψει ἢ νὰ τὸν ψευτίσει». Τὸ θαυμάσιο λοιπὸν εὑρημα τοῦ Hegel εἶναι αὐτὴ ἡ «ἔννοια τῆς ἔννοιᾶς», ἡ «κινούμενη ἔννοια». Σὲ κάθε βῆμα της θὰ ξαναδουλεύεται, θὰ ξαναπλάθεται, ἐνῶ θὰ καταλεῖ τὴν προηγούμενη μορφή της. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπαναστατικὴ λογικὴ ποὺ ὁ ἴδιος τῆς δίνει τὸν ἀκόλουθο ὁρισμὸ²: «Ἡ λογικὴ κλείνει μέσα της τὶς ἔννοιες, ὅσο αὐτὲς εἶναι τὸ πρᾶγμα καθαυτό, ἢ περιέχει τὸ πρᾶγμα καθαυτό, ὅσο αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι ἡ καθαρὴ νόηση».

Ἄς δοῦμε τὶς βάσεις ποὺ στηρίζεται ἡ λογικὴ τοῦ Hegel. Στὸ δυῖσμὸ ἡ νόηση βρίσκεται σὲ τέλεια ἀντίθεση μὲ τὸ ὄν. Τὸ νοεῖν στέκει ὀλωσδιόλου ξεχωριστὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπέναντι στὸ

¹ Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie (Γερμανικὴ μετάφραση τοῦ K. Büchler), σ. 173.

² Wissenschaft der Logik (Werke III, Βερολίνο 1833), σ. 35.

Εἶναι. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως ἀποξενώνεται γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τὸ Εἶναι καὶ γίνεται καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητο. Ἀπέναντι στὴν ἔννοια στέκει ἡ «ἑτέρα φύσις τοῦ εἶδους»¹.

Ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς γιὰ ν' ἀποφύγει αὐτὴ τὴν ἀποξένωση διδάσκει τὴν ἀπόλυτη ταυτότητα. Ἡ νόηση καὶ τὸ ὄν εἶναι ὁλωσδιόλου τὰ ἴδια. Ὁ ταυτισμὸς ὅμως γίνεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ Εἶναι πρέπει νὰ ἀρθῆ στὸ «τεθειμένο» περιεχόμενο τῆς ἔννοιας καὶ τότε μόνο αὐτὴ ἢ τελευταία εἶναι τὸ πραγματικό, τὸ ἀληθινὸ ὄν. Θὰ δοῦμε ὅμως, πὼς κι ἐδῶ πάλι παρουσιάζεται κάτι ἄλλο χωριστὸ καὶ ἀνεξάρτητο, δὲν ἀποφεύγεται τὸ «ἕτερον». Γιατί, ὅταν αἴρεται τὸ Εἶναι, ὅπως εἶπαμε, καὶ τὸ πραγματικό, τὸ ἀληθινὸ ὄν εἶναι μόνο ἡ «τεθειμένη» ἔννοια, τότε σχηματίζεται βέβαια ἕνας κόσμος νοητός· αὐτὸς ὁ κόσμος ὅμως μένει ἀπομονωμένος καὶ ἀπέναντί του στέκει κάτι ἄλλο, αὐτὸ πού δὲν μπόρεσε νὰ ἀρθῆ στὴν ἔννοια καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀποξενώνεται καὶ γίνεται ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ νόηση. Ἡ ἔννοια μένει πάλι σὰν κάτι ἀπόλυτο ἢ καλύτερα σὰν κάτι ἀφηρημένο.

Ὁ ὀρθολογισμὸς λοιπὸν δημιουργεῖ ἀπέναντι στὴν ἀπόλυτη νόηση ἐπίσης ἕνα ἀπόλυτο «ἕτερον». Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἀντὶ νὰ σβῆσει ἢ ἀντίθεση, χάνονται μόνο τὰ μέλη τῆς μὲ κάποιον τρόπο ταχυδαχτυλογικὸ. Ἔτσι πού καταντᾷ ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς νὰ εἶναι σωστὸς δυῖσμός.

Ἐπάρχει βέβαια στὸν ὀρθολογισμὸ ἡ σωστὴ βάση πὼς μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὸ Εἶναι μὲ τὸ νοεῖν, ὅπως λέγει καὶ ὁ Πλάτων²: «εἰς τοὺς λόγους καταφυγόντα ἐν ἐκείνοις σκοπεῖν τῶν ὄντων τὴν ἀλήθειαν». Ὅμως ἡ πρόταση αὐτὴ, βασικὴ γιὰ κάθε φιλοσοφία, παίρνει στὸν ὀρθολογισμὸ τὴν ἀκόλουθη ἰδιαίτερη ἔννοια: μόνο τὸ ὄν πού ὅλοι του οἱ διορισμοὶ μπόρεσαν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὴν ἔννοιά του, μόνο αὐτὸ τὸ ἐννοιακὸ ὄν εἶναι τὸ ἀληθινό.

¹ Πλατ. Παρμεν. 158 c.

² Πλατ. Φαίδων 99 E.

Μὲν αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ νόησιν καὶ τὸ ὄν ταυτίζονται: «τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι»¹. Γιὰ νὰ πραγματωθῇ ἡ ταυτότητα αὐτή, πρέπει ὅλο τὸ περιεχόμενον τοῦ εἶναι νὰ ἀρθῇ στὴν «τεθειμένη» ἔννοια, στὸ περιεχόμενό της. Δηλαδή με ἄλλα λόγια ὁ ὀρθολογισμὸς δέχεται γι' ἀληθινὸ ὄν ἐκεῖνο πού σύμφωνα με τοὺς διορισμοὺς του κλείνεται μέσα στὴν ἔννοιά του, ὅ,τι μπῆκε μέσα σ' αὐτὴν εἶναι ἢ «οὐσία» τοῦ εἶναι, αὐτὸ μόνο «ὑπάρχει» πραγματικά. Μόνο τὸ «αἰώνιον», ἐκεῖνο πού μένει ἀμετάβλητο, γιὰ πάντα ὠρισμένο με τὴν ἔννοιά του, μόνο αὐτὸ εἶναι τὸ ἀληθινὸ ὄν, ἢ οὐσία. Καὶ λοιπόν, ὅπως ὅταν ἔχουμε πολλὰς ἔννοιαι καὶ πολλὰ χωριστὰ ὄντα, τὸ περιεχόμενον τῆς καθεμιᾶς ἔννοιας εἶναι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερον ὄν, με τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἡ ἔννοια κατ' ἐξοχήν, ἢ ὀλωσδιόλου ἀφηρημένη εἶναι τὸ ἴδιον τὸ ὄν «ἐν γένει» καὶ ὄχι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ συγκεκριμένο. Μόνο τὸ ὄν πού οἱ διορισμοὶ του ἔχουν ἀρθῇ στὴν ἔννοιά του, αὐτὸ μόνο ὑπάρχει ἀληθινὰ καὶ αὐτὴ εἶναι τὸ ἀληθινόν. Ὅ,τι μένει ἔξω, ὅλες οἱ βασικὲς ἔννοιαι πού ἦταν οἱ ἀρχαὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὰ πολλὰ, ἢ κίνησις, ὅλα αὐτὰ χάνονται, φαίνονται ἀντινομίαι, «μὴ ὄντα», ἐπειδὴ τώρα ἡ ἔννοια τοῦ εἶναι γίνεται ὀλωσδιόλου ὁμοιόγενη. Τὸ ὄν ἔχει βυθιστῆ καὶ χωνέψει στὴν «καθαρὴ» ἀφηρημένη ἔννοια, πού εἶναι τώρα ἡ ἀλήθεια του, ἢ οὐσία του. Καὶ ἐπειδὴ ὅλοι οἱ διορισμοὶ του ἔχουν ἀρθῇ, καταντᾷ στὸ τέλος, ἀφοῦ πρῶτα ἀφάνισε στὴν ἀφηρημένη του ἀποκλειστικότητα κάθε ἄλλο, νὰ σβῆσει καὶ τὸ δικό του τὸ περιεχόμενον καὶ νὰ γίνῃ «μὴ ὄν», μηδέν.

Ἄν σπρώξουμε πέρα ὡς πέρα τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοὺς, θὰ καταλήξουμε στὸ μεταφυσικὸ μηδενισμὸ τοῦ βουδισμού. Ὁ ὀρθολογισμὸς ὅμως, ἐνῶ αἶρει ὅλο τὸ ἄμεσο περιεχόμενον τοῦ εἶναι, σταματᾷ ἐδῶ καὶ κρατεῖ αὐτὴ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια, εἴτε με τὴν ἀντικειμενικὴ μορφήν τοῦ «ὄντος», εἴτε με τὴν μορφήν τοῦ «καθαροῦ» ἐγώ, εἴτε ἀκόμη τὴν κρατεῖ σὰν «αὐτὸ τὸ ἴδιον τὸ καθαρὸ ὄν» πού εἶναι μαζί «ἢ ἴδια ἢ κενὴ νόησις».

¹ Παρμενίδης, Diels Fragm. Vorsokrat. 5.

Όμως όλο τὸ ὄν ἔχει ἀρθῆ στὸ ἀφηρημένο «καθαρό» Εἶναι τῆς ἔννοιας καὶ δὲν μπορεῖ πιά νὰ ὑπάρχει κανένας ἄλλος διορισμὸς ἀνεξάρτητος. Εἶναι ἀνάγκη τώρα αὐτὴ ἢ καθαρὴ ἀφηρημένη ἔννοια νὰ αὐτοεξελιχτῆ στὸ «ἕτερον», νὰ θέσει πάλι ὅλο τὸ συγκεκριμένο εἶναι τῆς, ὅλη τὴν ποικιλία τῶν διορισμῶν τῆς. Ἔτσι ὁ ὀρθολογισμὸς ἀπὸ τὰ πράγματα ἀναγκασμένος προσπαθεῖ νὰ ὀργανωθῆ σὲ ἐξελισσοχία (Evolutionismus).

Πρέπει τώρα αὐτὴ ἢ γενικὴ ἀφαίρεση νὰ προχωρήσει ξαναβάζοντας ἢ ἴδια τοὺς διορισμούς τῆς καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κενὴ ἀοριστία νὰ φτάσει στὸ συγκεκριμένο. Εἶναι ἀπαραίτητη στὸν ὀρθολογισμὸ ἢ αὐτοκίνητη ἔννοια. Ἀφοῦ ὅλο τὸ ἄμεσο καὶ ἐποπτικὸ Εἶναι αἶρεται στὴν ἀρχή, πρέπει νὰ τεθῆ πάλι, γιατί ἄλλιῶς θὰ φτάσει στὸν ἀκοσμισμὸ (Akosmismus).

Κατορθώνει λοιπὸν ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς νὰ εἶναι μονισμὸς τῆ στιγμῆ πού ὅλη τὴν ποικιλία τοῦ Εἶναι τὴν ἀνάγει σὲ μιὰ τελευταία ἀρχή δηλ. στὴν «ἔννοια». Αἶρει ὀλόκληρο τὸ Εἶναι σ' αὐτὴ καὶ ὕστερα ἀφήνει νὰ γεννηθῆ ὅλο τὸ ποικίλο περιεχόμενό του, ὅλοι οἱ διορισμοὶ ἀπὸ τὴν ἴδια πάλι. Ὅμως τὸ βλέπει κανεὶς καθαρά, δὲν πέτυχε τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰν ἐξωτερικὴ ἐνότητα· πραγματικά, σ' αὐτὴ τὴν ἔνωση κρύβεται ἢ τέλεια ἀποξένωση καὶ ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ ἄμεσο Εἶναι καὶ τὴ μεσάζουσα ἔννοια. Εἶναι μιὰ τέλεια ὑπέρβαση (Transzendenz)¹. Γιατὶ ἢ ἔννοια, ἢ νόηση, παίρνει τέτια θέση στὸν ἀπόλυτο ὀρθολογισμὸ πού ἀναγκαστικὰ μένει ἀντιμέτωπη στὸν ὄν, πού γίνεται τὸ «ἕτερον». Ἡ ἔννοια μένει ἔξω ἀπ' αὐτό, χάνει κάθε ἀντικειμενικὸ χαραχτῆρα του, ἐνῶ τὸ ὄν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι στὴν ἀντίθεσή του μὲ τὴν ἔννοια μένει ὀλότελα κενό, γίνεται τίποτα, «μὴ ὄν» (Sein ist Nichts). Ἐδῶ φανερόνεται πολὺ καθαρὰ ὁ δυϊσμὸς καὶ τὸ κάθε τι πού δείχνει τά-

¹ Τὸν ὄρο μεταχειρίζομαι μὲ τοῦτο τὸ νόημα: Σὲ κάθε νοητικὴ ἐνέργεια στέκουν ἀπέναντι τὸ «νοοῦν» καὶ τὸ «νοούμενο», τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δυὸ μελῶν δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεραστῆ, ἔχει τὸ χαραχτῆρα πρωταρχικοῦ ἀμοιβαίου χωρισμοῦ ἢ καλύτερα τὸ καθένα στέκει ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὸ ἄλλο.

χα τὴν ταυτότητα, τὸ ἐναντίο ἀποδείχνει τὴν ἀποξένωση, τὸν τέλειο χωρισμό.

Πρέπει νὰ ἐξετάσουμε, ἂν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνει τέτια κίνηση τῆς ἔννοιας σύμφωνα μὲ τὰ βασικά δεδομένα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἂν μπορεῖ δηλ. νὰ ἐξελιχτῆ πραγματικὰ καὶ νὰ δώσει πάλι ὁλόκληρο τὸ εἶναι. Γίνεται τέτια κίνηση, ὥστε νὰ εἶναι πραγματικὸ τὸ ἀξίωμα, πῶς ἡ νόηση καὶ τὸ ὄν ταυτίζονται; Μπορεῖ μέσα στὴν κίνηση αὐτὴ νὰ κρατηθῆ ἐσωτερικὴ ὀργανικὴ ἐνότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο, ὥστε οἱ ἐννοιακοὶ διορισμοὶ νὰ εἶναι πραγματικὰ καὶ διορισμοὶ τοῦ εἶναι;

Ἡ πρώτη κατηγορία ποὺ ἀρχίζει τὸ σύστημα τῆς λογικῆς τοῦ Hegel εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ εἶναι, τὸ «καθαρὸ ὄν». Αὐτὴ ἡ ἀρχή, ἡ πρώτη αὐτὴ ἔννοια, πρέπει νὰ εἶναι ἀπλούστατη, ὁλότελα ἀφηρημένη, ἀμεσότητα, χωρὶς κανένα διορισμὸ καὶ γι' αὐτὸ χωρὶς περιεχόμενο, κενή: «εἶναι τὸ καθαρὸ ἀδιόριστο καὶ τὸ κενό. Δὲν ὑπάρχει μέσα του τίποτα τὸ ἐποπτικόν, ἂν ἐδῶ μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐποπτεία, ἢ εἶναι μόνο αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ καθαρὴ, ἡ κενὴ ἐποπτεία. Δὲν ὑπάρχει μέσα του σχεδὸν τίποτε ποὺ μπορεῖ νὰ νοηθῆ, ἢ εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ κενὴ νόηση. Τὸ εἶναι αὐτὸ τὸ ἀδιόριστο καὶ ἄμεσο εἶναι πραγματικὰ «μηδέν», τίποτε περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀπὸ τὸ «μηδέν», ὀρίζει ὁ Hegel¹. Αὐτὸ λοιπὸν τὸ ὄν, τὸ «καθαρό», τὸ ἀδιόριστο, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς του καὶ πρέπει μάλιστα νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ «ἀρχὴ γιὰ ὅλα τὰ πράγματα», ὅπως καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ αἰτία γιὰ κάθε γνώση. Ὡστε ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ κενό, τὸ ἀδιόριστο, μιὰ ὁλότελα καθαρὴ ἀφαίρεση. «Πρέπει, ἡ ἀρχὴ νὰ εἶναι ἀπόλυτη ἢ πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ἐδῶ τὸ ἴδιο νὰ εἶναι ἀφηρημένη ἀρχὴ, νὰ μὴν ἔχει καμιὰ προϋπόθεση, παρὰ νὰ εἶναι ἄμεση καὶ νὰ μὴν ἔχει αἰτία, μάλιστα πρέπει νὰ εἶναι ἡ αἰτία ὅλης τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ χρειάζεται νὰ εἶναι κατεξοχὴν ἄμεση ἢ καλύτερα αὐτὴ

¹ Werke τ. III, σ. 78.

ἢ ἴδια ἢ ἀμεσότητα. Καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει διορισμὸ σχετικὰ μὲ ἄλλο, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ ἔχει μέσα της τίποτε, κανένα περιεχόμενο, γιατί αὐτὸ θὰ ἦταν διάκριση καὶ σχέση ἀνάμεσα σὲ διάφορα, δηλ. θὰ ἦταν ἐμμεσότητα. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν εἶναι τὸ καθαρὸ ὄν»¹.

Ὅπως φαίνεται, τὸ Εἶναι μόνο ἐπειδὴ ἔγινε τὸ κενό, τὸ «καθαρό», τὸ ἀδιόριστο, ταυτίζεται μὲ τὴν καθαρὴ ἀφαίρεση (Enzykl. § 87) ἢ εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια ἢ κενὴ νόηση (Logik I, Βιβλ. Α', Sein). Εἶναι ὀλοφάνερο, πὼς τὸ ὄν δὲν ἔχει καμιά διαφορὰ ἀπὸ τὴν κενὴ νόηση, πὼς ἔγινε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο, ἀλλὰ μόνο ἀφοῦ τοῦ ἀφαίρεσαν κάθε διορισμὸ καὶ ἔμεινε κενό.

Μ' αὐτὴ τὴ διδασκαλία ὅμως ἔχουμε ταυτότητα ἢ χωρισμὸ ἀπὸ τὴν πρώτη μάλιστα στιγμὴ ὀλωσδιόλου τοῦ νοεῖν ἀπὸ τὸ Εἶναι; ἔχουμε δηλαδή τὴ βαθύτατη ἀντίθεση ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ «ἄμεσο ὄν» καὶ τὴ «μεσάζουσα ἔννοια» πού τὸ αἶρει. Ὅταν ἐπιμένει ὁ Hegel πὼς ἐκεῖνο πού ὑπάρχει στὸ Εἶναι πρέπει πρῶτα νὰ ἐμφανιστῆ στὴ γνώση πού νοεῖ, καὶ ὅταν τὸ ὄν, σὰν ἀρχὴ πού εἶναι, τὸ ὁρίζει κενὸ καὶ ἀδιόριστο γιατί κανένας ἀπὸ τοὺς διορισμούς του δὲν ἐμφανίστηκε «ἀκόμα» στὴ γνώση, αὐτὸ σημαίνει πὼς προϋποθέτει τὸ Εἶναι σὰν ἄμεσο, σὰν κάτι ἔξω ἀπὸ τὴ γνώση. Καὶ ἡ ἀρχὴ, γου τίποτα ἀκόμα ἀπ' αὐτὸ τὸ ἄμεσο ὄν δὲν ἔχει παρουσιαστῆ στὴ νόηση, εἶναι τὸ σημεῖο πού διαπιστώνεται ἡ ἀντίθεση τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Στέκονται ἀκόμα ἀντικρα ὀλότελα ξένα. Ἕνας τέλειος δυῖσμός. Ἡ ἔννοια δίνει ὑπαρξὴ στὸ Εἶναι. Καὶ ὅσο δὲν ἔχει ἀπὸ τὸ δεύτερο τίποτα «ἀκόμα» ἐμφανιστῆ στὴν πρώτη, στέκουν αὐτὰ τὰ δυὸ ἀνεξάρτητα, τὸ ἓνα ἔξω ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Τὸ ἄμεσο Εἶναι προϋποτίθεται πὼς ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴ νόηση καὶ στὴν ἀντιπαράθεσή του μ' αὐτὴ γίνεται τὸ κενό, τὸ ἀδιόριστο, γιὰ τὸ λόγο πού κανένας ἀπὸ τοὺς διορισμούς του δὲν παρουσιάστηκε μέσα σ' αὐτή. Ἀπὸ τὸ Εἶναι μόνο ὅσο μέρος μπόρεσε νὰ ἀρθῆ στὴν ἔννοιά του, μόνο τόσο πῆρε ὑπόσταση. Ὁ δυῖσμός αὐτὸς κυριεύει ὀλόκληρο τὸ σύστημα τοῦ Hegel. Μπορεῖ, ὅπως εἶ-

¹ Ἰδιο ἔργο, σ. 63.

πα, τὸ σύστημα νὰ εἶναι μονιστικό, ἀφοῦ ἀνάγει ὅλη τὴν ποικιλία τοῦ Εἶναι σὲ μιὰ τελευταία ἀρχή, στὴν ἔννοια ἀπ' ὅπου ὕστερα ἀπορρέουν ὅλα· αὐτὴ ὅμως ἡ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴ βίαση ποὺ στηρίζεται, γίνεται τὸ ἀπόλυτο «πρότερον», ἐκεῖνο ποὺ δίνει ὑπαρξὴ στὸ ὄν. Ὁ τέλειος χωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ δυὸ στοιχεῖα εἶναι ὀλοφάνερος. Τὸ Εἶναι ἀφοῦ εἶναι ἀδιόριστο καὶ ἀδιανόητο («indem Nichts zu denken ist»), εἶναι τίποτε γιὰ τὴ νόηση προπάντων. Ἐπειδὴ μπαίνει ὀλόκληρο μέσα στὴν ἔννοια, ὅλη ἡ ποικιλία του, ὅλο τὸ συγκεκριμένο, τὸ ὠρισμένο, χάθησαν στὴν ἀφαίρεση τοῦ κενοῦ, τοῦ ἀδιόριστου καὶ μένει μόνο ἡ ἔννοια. Τώρα πρέπει νὰ τεθοῦν πάλι ἀπ' αὐτὴν, ἀλλιῶς δὲν μπορεῖ νὰ πάρει ὑπόσταση τὸ Εἶναι. «Ὅ,τι περιέχεται στὸ «ὄν» . . . πρέπει νὰ παρουσιαστῆ στὴ γνώση σὰν νόηση ὅχι σὰν παράσταση· τὸ περιεχόμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ὅσο θέλει πλούσιο, ὅμως μόνο ὁ διορισμὸς ποὺ θὰ παρουσιαστῆ πρῶτα στὴ γνώση εἶναι κάτι ἀπλό. . . . αὐτὸ τὸ ἀπλό, ποὺ ἄλλωστε δὲν ἔχει κανέναν ἄλλο διορισμό, αὐτὸ τὸ κενὸ εἶναι «κατ' ἐξοχὴν» ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας»¹. Σύμφωνα μ' αὐτά, ὅλο τὸ Εἶναι γίνεται κάτι «τεθειμένο» δηλ. δὲν ὑπάρχει καθαυτὸ παρὰ μὲ τὸ μέσο ἑνὸς ἄλλου. Καὶ φυσικὰ τοῦτο τὸ ἄλλο ποὺ τὸ θέτει εἶναι ὁ λόγος του, ἡ ἀρχὴ του. Ἡ ἔννοια, ἡ νόηση, ἔχει μείνει ἔξω ἀπὸ τὸ Εἶναι καὶ γίνεται τὸ ἀπόλυτο «πρότερον». Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ ποὺ ἀποτραβιέται ἔξω ἀπὸ ὅλα, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ βγοῦν πάλι ὅλα ἀπ' αὐτὴ. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο προβάλλει ἡ ἀνάγκη τῆς ἀρχῆς ποὺ θὰ γίνῃ ἡ αἰτία ὅλου τοῦ Εἶναι, ἀφοῦ τὸ αἶρει πρῶτα, πρέπει νὰ τὸ θέσει πάλι. Τὸ ὄν λοιπὸν εἶναι κάτι τὸ «τεθειμένο» καὶ ἡ νόηση ἐκεῖνο ποὺ θέτει, ἂν δὲν ὑπάρχει τὸ δεύτερο, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ πάρει ὑπόσταση τὸ πρῶτο.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν εἶναι σωστὴ ἡ βεβαίωση τοῦ K. Fischer², πὼς ὁ Hegel ἔχει ἀποφύγει τὸ πρόβλη-

¹ Hegel, Werke III, 1 Βιβλ. σ. 74.

² Gesch. d. neueren Phil. τ. 8. Hegels Leben Werke u. Lehre, σ. 446.

μα τῆς ἀρχῆς πὺ εἶναι γιὰ κάθε φιλοσοφία δύσκολο. «Ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας προπάντων βρίσκεται σ' ἓνα δίλημμα πὺ οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι σκεπτικοὶ τὸ γνόρισαν καὶ τὸ θεώρησαν ἄλυτο. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι ἢ ἔμμεση ἢ ἄμεση. Στὴν πρώτη περίσταση λείπει ἡ ἀρχή, γιὰτὶ ἡ ἔμμεσότητα, ἡ αἰτιολόγηση, ἡ ἀπόδειξη φέρονει στὸ ἄπειρο· καὶ στὴ δεύτερη πάλι λείπει ἡ ἀπόδειξη. Μὲ κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ δὲν μπορεῖ ἡ ἐπιστήμη ν' ἀρχίσει... Στὸν Hegel ἡ ἀρχὴ τῆς λογικῆς του ἔχει τόσο τὸ γνωστικὸ ὅσο καὶ τὸ βουλευτικὸ χαραχτῆρα· ἡ γνώση πὺ κάνει τὴν ἀρχὴ εἶναι τόσο ἔμμεση ὅσο καὶ ἄμεση, γιὰτὶ ὅλο τὸ ἄμεσο εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πὺ βγαίνει μὲ τρόπο ἔμμεσο». Ἀκόμα καὶ ἡ ἐξήγηση τοῦ N. Hartmann γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς στὸν Hegel εἶναι βέβαια σωστὴ μόνη της, δὲν ἐφαρμόζεται ὅμως στὸ φιλόσοφο, καθὼς πιστεύω πὺς θὰ δείξω ἄμέσως. Ὁ N. Hartmann γράφει: «πάντα ζητεῖ κανεῖς ἓνα ἀντικειμενικὸ πρῶτο καὶ ἄμεσο. Γιὰτὶ κάθε ἔμμεσο θὰ ἦταν κιόλας κάτι δεύτερο. Μόλις ὅμως νιώσουμε καλὰ τί ζητοῦμε, τότε βλέπουμε πὺς ἓνα πρῶτο ἀπόλυτο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μέσα σὲ κάτι ὅλο, πὺ εἶναι δεμένο καὶ ἔνωμένο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς του, πὺ εἶναι μιὰ ἐξάρτηση (σ' ἓνα σύστημα, σ' ἓναν κόσμο)· βλέπουμε πὺς δὲν ὑπάρχει τίποτε οὔτε στὸν οὐρανὸ οὔτε στὴ φύση ἢ στὸ πνεῦμα ἢ ὅπου ἄλλοῦ πὺ νὰ μὴν κλείνει μέσα του τόσο τὸ ἄμεσο ὅσο καὶ τὸ ἔμμεσο, ὥστε αὐτοὶ οἱ δυὸ ὅρισμοὶ ἀποδείχνονται ἀχώριστοι καὶ ἀδιαίρετοι ὅπως καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίθεση μηδαμινὴ»¹.

Ἡ ἔννοια ἔγινε ἡ ἀρχὴ καί, ὅπως εἶπα, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ γεννηθοῦν ὅλα ἀπ' αὐτὴ, ἀποτραβιέται πέρα ἀπ' ὅλα καὶ γίνεται τὸ «ἐπέκεινα». Ἔχει γι' αὐτὸ ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχῆς καθὼς τὰ εἶδαμε στοὺς στοχασμοὺς τοῦ Hegel. Αὐτὴ ὅμως ἡ γεννητικὴ φύση της τὴ βάζει ἔξω καὶ ἔμπρὸς ἀπ' ὅλα· «γεννητικὴ γὰρ ἡ τοῦ ἑνὸς φύσις οὔσα τῶν πάντων οὐδὲν ἐστὶν αὐτῶν· οὔτε οὖν τί οὔτε ποιὸν οὔτε ποσὸν οὔτε νοῦς οὔτε ψυχὴ, οὐδὲ κινού-

¹ Geschichte der Philosophie, Die Philos. d. d. Ideal. 2ο Μέρος, Hegel, σ. 196.

μενον οὐδ' αὖ ἐστώς, οὐκ ἐν τόπῳ, οὐκ ἐν χρόνῳ, ἀλλὰ τὸ καθ' αὐτὸ μονοειδές, μᾶλλον δὲ ἀνειδέον πρὸ εἶδους ὄν παντός, πρὸ κινήσεως, πρὸ στάσεως· ταῦτα γὰρ περὶ τὸ ὄν, ἃ πολλὰ αὐτὸ ποιεῖ» ¹, ὅπως ὥρισε ὁ Πλωτῖνος, ἢ ἀκόμα «τὸ δὲ πάντων αἴτιον οὐδέν ἐστιν ἐκείνων» ².

Ὁ δυϊσμός λοιπὸν φανερόνεται κι ἐδῶ καθαρά. Ἡ διπλὴ ἀρχή, δηλ. τὸ ἄμεσο καὶ τὸ ἔμμεσο πού εἶχαμε στὶς προϋποθέσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τώρα στὴ μεθοδικὴ πορεία πού ὀργανώνεται τὸ σύστημα καὶ ξετυλίγεται τὸ ὄν, παίρνει ἄλλη μορφή καὶ παρουσιάζεται ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνο πού «θέτει» καὶ στὸ «τεθειμένο». Εἶναι ἀνάγκη τώρα πιά ὅλο τὸ Εἶναι νὰ ἔχει τὴν αἰτία του, «πρέπει», γιατί ἄλλιῶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ τεθῆ. Κι ἡ αἰτία αὐτὴ ἀφοῦ εἶναι τὸ αἴτιο ὅλων, γιατί ὅλα ἀπ' αὐτὴ πρέπει νὰ γεννηθοῦν, γίνεται καὶ ὅλου τοῦ Εἶναι. Ἔτσι παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἀρχῆς πού θὰ εἶναι τὸ ἀπόλυτο «πρότερον».

Αὐτὸς ὁ δυϊσμός βρίσκεται σ' ὀλόκληρη τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel. Καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ, ἐπειδὴ πρέπει νὰ γεννήσει τὸ κάθε τι, μπαίνει «πρὸ ὅλων», εἶναι τὸ «ἐπέκεινα», ὅπως λέγει ὁ Πλωτῖνος.

Βέβαια τὸ πρόβλημα στὴ μετακαντιανὴ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ πάρει τέτια μορφή ὅπως στὸν Πλωτῖνο, ὅμως οὐσιαστικὰ γίνεται τὸ ἴδιο. Τώρα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ Εἶναι, γιὰ νὰ γίνει ἡ προϋπόθεσή του, ἡ αἰτία, ἡ ἀρχὴ του. Ἡ ἔννοια εἶναι ξέχωρη ἀπὸ τὸ ὄν καὶ ἔχει γίνει τὸ ἀπόλυτο «πρότερον». Ἡ ἀφηρημένη ἔννοια γίνεται ἡ ἴδια τὸ ἀδιόριστο, ἐπειδὴ ὅλοι οἱ διορισμοὶ πρέπει ἀπ' αὐτὴ νὰ γεννηθοῦν. Ἀπ' αὐτὴ πρέπει νὰ γίνει ἡ παρακάτω πορεία πού θὰ σημαίνει, καθὼς εἶπαμε, τὴν ἐσωτερικὴ ὀργανικὴ ἐνότητα τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Εἶναι ὅμως τοῦτο δυνατό; Ἄν ἡ ἔννοια (ἢ καθαρὴ νόηση) εἶναι προϋπόθεση ὅλων τῶν διορισμῶν τοῦ Εἶναι, μπορούμε νὰ προχωρήσουμε; Πῶς γίνεται οἱ διορισμοὶ τοῦ Εἶναι νὰ ὑπάρχουν μέσα του, ἢ καὶ ἀκόμη

¹ Ἐννεάδες Γ', 9,3.

² Ἐννεάδες Ε', 9, 5-9.

θὰ λέγαμε, ἔννοια μὲ ἔννοια νὰ δένονται μεταξύ τους μὲ ἐσωτερικὸ δεσμό; Δηλαδή ἡ μεθοδικὴ πορεία πού ζητεῖ νὰ ὀργανωθῆ τὸ σύστημα κατορθώνεται μ' αὐτὴ τὴ βάση; Αὐτὴ ἡ πορεία θὰ εἶναι ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη προσηλωμένη στὸ ὄν ἢ θὰ εἶναι τάχα ἓνα ἀπλὸ παιγνίδισμα τοῦ νοῦ; Ὁ Hegel λέγει: «Αὐτὸ τὸ ἀπλὸ πού δὲν ἔχει πιά κανένα διορισμό, αὐτὸ τὸ κενό, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀρχὴ τῆς Φιλοσοφίας». Ὅμως τώρα προβάλλει ἡ δυσκολία: ἀφοῦ τὸ ὄν εἶναι τὸ ἀδιόριστο, δὲν ὑπάρχει βέβαια τίποτε μέσα του πού θὰ μπορούσε νὰ μᾶς περάσει σ' ἓνα ἄλλο. Δὲν μπορούμε ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ εἶναι ἐσωτερικὰ νὰ προχωρήσουμε καὶ νὰ φτάσουμε στὸ συγκεκριμένο. Πῶς μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιόριστο ἡ παρακάτω πορεία;

Ὁ ἴδιος ὁ Hegel ἐπιμένει πὼς μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἀδιόριστο» πού τοῦ δίνει, παίρνει τὸ εἶναι ἓναν ὀρισμὸ καὶ χάρη σ' αὐτὸν σχετίζεται μὲ τὸ ὀρισμένο. Αὐτὸς θὰ εὐκολύνει τὴν πορεία. Ἴσα ἴσα ὅμως, ἐκεῖνο πού σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοιά του χαρακτηρίζεται «ἀδιόριστο» δὲν μπορεῖ πιά ἐσωτερικὰ νὰ πάρει ὀρισμό. Ἐπειδὴ δηλ. ἔχει ὀριστῆ ἀδιόριστο, κάθε ὀρισμὸς μένει ἔξω ἀπ' αὐτό. Γίνεται τὸ εἶναι μιὰ ἄμορφη καὶ χωρὶς περιεχόμενο ἀοριστία, μένει ἀκόμη ἓνα «ἐπέκεινα». Ὁ J. Cohn¹ κάνει τὴ σωστὴ παρατήρηση: «κάθε ἄρνηση γεμάτη νόημα εἶναι ἄρνηση μέσα σὲ ὀρισμένη σφαῖρα. Τὸ «μὴ κόκκινο» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χρώματα..... Μὲ αὐτὰ ἔχουμε ἓνα σύνολο παραλλαγῶν διορισμῶν πού βρίσκεται μέσα στὴν ἄρνηση. Ὁ Hegel ὅμως ὑποστηρίζει κάτι περισσότερο. Ἀντικρί- ζει τὴν ἄρνηση ὄχι μόνο σὰν αἴτημα γιὰ ὀρισμό, ἀλλὰ σὰν γεννήτρα τοῦ ὀρισμοῦ. Τὸ παλιὸ ἀξίωμα τοῦ ἄρνητικοῦ ὀρθολογισμοῦ «*omnis determinatio negatio*» τὸ ἀντιστρέφει σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ διαλεκτικοῦ ὀρθολογισμοῦ πού ἀκολουθεῖ θετικὴ κατεύθυνση, «*omnis negatio determinatio*». Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀντιστροφή κλείνει μέσα της τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης μπορεῖ νὰ γεννηθῆ ἀπὸ τὴ μορφή. Ἄν ἀναγνωρίζουμε πὼς ἡ

¹ *Theorie der Dialektik*, σ. 42.

προϋπόθεση αὐτὴ εἶναι λαθεμένη, τότε ἡ ἄρνηση δίνει μόνο τὸ αἶτημα γιὰ νέο ὄρισμό, ὄχι ὅμως καὶ τὸν ὄρισμό». Ἀφοῦ λοιπὸν ξεκινήσαμε μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ ὄν εἶναι ἀδιόριστο, τώρα κάθε διορισμός μένει ἔξω του «σὲ μιὰ νόηση ξένη ἀπ' αὐτό, πὺ δὲν τὸ ἐνδιαφέρει» ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hegel. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποτραβιέται τὸ εἶναι στὴν κενὴ ἀδιοριστία, σὲ μιὰ περιοχὴ πὺ δὲν μπορεῖ κανένας διορισμός νὰ τὴν πλησιάσει. Ὅλοι οἱ διορισμοὶ πὺ ἔπρεπε ν' ἀνήκουν στὸ ὄν πέφτουν ἔξω του, αὐτὸ ἀπομονώνεται ὀλωσδιόλου καὶ γίνεται κάτι ἀπόλυτο.

Κι ὅμως ὁ Hegel ζητοῦσε ἡ ἔννοια νὰ τριγυρίζει πάντοτε τὸ ἀντικείμενο, νὰ τὸ κοιτάζει ἀπὸ κάθε πλευρά, νὰ τὸ ψάχνει ἂν μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, νὰ βλέπει ὀλοένα μέσα του. Τότε θ' ἀλλάζει μὲ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα ἡ προηγούμενη μορφή πὺ τῆς ἔχει ἐντυπωθῆ.

Ἄς παρακολουθήσουμε στὴ διαλεκτικὴ τῆς κίνηση τὴν πρώτη τριάδα μέσα στὸ σύστημα τοῦ Hegel, «Ὄν—μὴ ὄν—γίνεσθαι». Τὸ «ὄν» σὰν «καθαρό» ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ καὶ σὰν «πρῶτο» εἶναι κενό, ἀδιόριστο, ἄμεσο, εἶναι ἡ καθαρὴ ἀδιοριστία καὶ τὸ κενό, ἐπειδὴ στὸν ὄρισμό ἀνήκει τὸ «ἐν» καὶ τὸ «ἕτερον» καὶ στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη τὸ «ἕτερον».

Τὸ «μὴ ὄν» εἶναι τὸ «τέλειο κενό», μιὰ ἀδιοριστία, κάτι χωρὶς περιεχόμενο. Εἶναι τὸ ὀλωσδιόλου ἀδιόριστο καὶ σὰν τέτιο δὲν ὑπάρχει βέβαια. Εἶναι λοιπὸν τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν τόσο πολὺ τὰ ἴδια, ὥστε δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε κὰν γιὰ δυὸ πράγματα. Καὶ ὁ Hegel ὑποστηρίζει: «ὄν καὶ μὴ ὄν ταυτίζονται». Πραγματικὰ εἶναι ἐδῶ καὶ τὰ δυὸ κενά, ἀδιόριστα, καὶ γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς δὲν ὑπάρχουν κὰν δυό, γιὰτὶ ἡ διαφορὰ θὰ γεννιόταν ἀπὸ τοὺς διορισμούς. «Τὸ «μηδὲν» εἶναι λοιπὸν ὁ ἴδιος ὁ διορισμός ἢ καλύτερα ἡ ἀδιοριστία καὶ γιὰ τοῦτο προπάντων ὀλωσδιόλου τὸ ἴδιο μὲ τὸ καθαρό ὄν¹. Τὸ ἀδιόριστο ὅπως καὶ τὸ κενὸ εἶναι ἓνα, δὲν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ δυὸ πράγματα καὶ νὰ βεβαιώνουμε πὼς ἔχουν τεθῆ δυὸ μέλη, τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν.

¹ Hegel, Werke III, 78.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ καὶ ἡ τρίτη ἔννοια, τὸ «γίγνεσθαι», πού εἶναι ἡ μετάβαση τοῦ ἑνὸς στὸ ἄλλο, δὲν μπορεῖ πιά νὰ νοηθῆ. Γιατὶ ὁ Hegel βεβαιώνει: «ἡ ἀλήθεια τους εἶναι αὐτὴ ἡ κίνηση πού εξαφανίζονται ἄμεσα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, τὸ γίγνεσθαι· μιὰ κίνηση ὅπου καὶ τὰ δυὸ εἶναι διαφορετικά, ἡ διαφορὰ τους ὅμως εἶναι τέτια πού χάνεται ἀμέσως»¹. Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση πού ἔπρεπε νὰ εἶναι γίγνεσθαι, πραγματικὰ δὲν εἶναι παρὰ παραμονὴ στὸ ἴδιο πάντα σημεῖο, σ' αὐτὸ τὸ ἓνα, τὸ κενὸ καὶ τὸ ἀδιόριστο.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο ἀκόμη βῆμα συναντοῦμε ἀνίκητες δυσκολίες γιὰ νὰ προχωρήσουμε. Ἀπὸ τὸ πρῶτο βῆμα μένουμε στὸ κενό. Κι ὅμως τοῦτο τὸ κενὸ εἶναι ἡ ἀρχὴ πού στέκει «πρὸ ὅλων» καὶ ἀπέναντι σὲ ὅλα. Ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ γιὰ ὅλα δὲν εἶναι τίποτα ἀπ' αὐτά. Παίρνει θέση ἔξω ἀπὸ ὅλα τὸ εἶναι, γίνεται τὸ «ἐπέκεινα», μένει χωρὶς περιεχόμενο, καταντᾷ «μηδέν».

Ὅταν κρατήσουμε τώρα τὴν ἀρχὴ αὐτὴ καὶ θελήσουμε νὰ δείξουμε, πῶς μὲ τὴ μέθοδο ἐσωτερικὰ θ' ἀρχίσει ἡ πρόοδος καὶ θὰ γεννηθοῦν ὅλα, τότε γίνεται ὀλοφάνερο ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ μεθοδικὴ πορεία.

Στὸ ἀκόλουθο κεφάλαιο θὰ δοῦμε πῶς σὲ κάθε βῆμα γίνεται φανερὴ ἡ ἀποξένωση καὶ ὁ τέλειος χωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ τὸ νοεῖν.

¹ Hegel, Werke III, 79.

Β'. Η ΜΕΘΟΔΟΣ

Οι βάσεις που είπαμε παραπάνω πώς στηρίζουν ολόκληρο το σύστημα, θεμελιώνουν βέβαια και τη μέθοδο. Θα εξετάσουμε πώς αυτές οι βάσεις καθορίζουν την ύφή της και πώς τα ίδια βασικά ἐλαττώματα καταστρέφουν όλα τα δημιουργικά και γόνιμα στοιχεία της.

Όπως είπαμε, η ἀρχή του ὀρθολογισμοῦ εἶναι: «τὸ αὐτὸ ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι» καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα πρέπει ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ εἶναι νὰ ἀρθῆ στὴ μορφή τῆς τεθειμένης ἔννοιας, νὰ φανερωθῆ στὴ γνώση που «νοεῖ». Καὶ μόνο ὅσο μέρος ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ εἶναι πετυχαίνει νὰ φανερωθῆ στὴν ἔννοια παίρνει οὐσία καὶ ὑπάρχει πραγματικά. Δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο ἐκεῖνο που μπόρεσε νὰ ἀρθῆ στοὺς «τεθειμένους» διορισμοὺς τῆς ἔννοιας. Αὐτὸ τὸ ἀφηρημένο εἶναι τὸ ἀληθινὸ καὶ λοιπὸν τὸ «πρότερο», ὅμως τὸ συγκεκριμένο εἶναι τὸ δεύτερο, τὸ «ἀποτέλεσμα». Γιατὶ ἐδῶ τὸ συγκεκριμένο λογαριάζεται σὰν ἓνα σύνολο συνυφασμένο ἀπὸ ἀφαιρέσεις, ὅλοι δηλ. οἱ διορισμοὶ του πρέπει πρῶτα νὰ διατυπωθοῦν, νὰ τεθοῦν ἀπὸ τὴν ἔννοια καὶ ὕστερα θὰ προκύψει μὲ τὸ συνδυασμὸ καὶ τὴ συνένωση ἢ συγκεκριμένη ἐνότητα, τὸ συγκεκριμένο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μορφώνεται μιὰ ὠρισμένη πορεία. εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ γίνει ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ συγκεκριμένο. Γιὰ νὰ φανερωθῆ τὸ τελευταῖο, πρέπει νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἔτσι που νὰ τεθοῦν ὅλοι οἱ διορισμοὶ του ἀπὸ τὴν ἔννοια καὶ ὕστερα νὰ «τεθῆ» κι αὐτό, ἄλλος τρόπος δὲν ὑπάρχει· εἶναι λοιπὸν οὐσιαστικὰ τὸ

ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ παίρνει τὴν ὑπόστασή του μὲ τὸ μέσο ἑνὸς ἄλλου, τῆς ἔννοιαι, μόνο δηλ. τῆ στιγμῆ πού γίνεται γνώση. Αὕτῃ ἡ πορεία ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ συγκεκριμένο εἶναι ἡ «μεθοδικὴ θέση» καὶ βγαίνει ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ ἀντίληψη, εἶναι ἡ προϋπόθεση στὸ σύστημα τοῦ Hegel καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καθορίσει καὶ τὴ μέθοδο. Σ' αὐτὴν ὅμως ὑπάρχει μιὰ ἀντινομία. Ὁ Hegel ὑποστηρίζει πὼς τὸ «ἀποτέλεσμα» εἶναι τὸ ἀπόλυτο, καὶ ἡ ἀρχὴ εἶναι τὸ ἀφηρημένο («Also ist das Absolute wesentlich als Resultat zu begreifen»)¹. Ὅμως ἡ ἀρχὴ δὲν εἶναι ἡ αἰτία, ἡ αἰτία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ ἀφηρημένο λοιπὸν εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποτέλεσμα ὅμως εἶναι τὸ ἀπόλυτο. Αὐτὲς οἱ δυὸ θέσεις βγαίνουν ἀπὸ τὶς βάσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ καθορίζουν καὶ τὴ μέθοδο. «Ἡ πορεία πρὸς τὰ ἔμπροσ ἐῖναι ἓνα γύρισμα στὴν αἰτία, στὸ πηγαιῖο καὶ στὸ ἀληθινό, ἀπ' ὅπου ἐξαρτᾶται ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ ἀρχὴ καὶ φανερόνεται πραγματικά»².

Γίνεται ὅμως φανερὴ μέσα στὴ μέθοδο ἡ ἐσωτερικὴ ἀντινομία πού πηγάζει ἀπὸ τὶς βάσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Γιατὶ τὸ ἀπόλυτο τὸ λέγει ὁ Hegel ἀποτέλεσμα, τὸ θεωρεῖ ὅμως καὶ αἰτία τῶν ἄλλων. Ὅλοι οἱ ἔννοιακοὶ διορισμοὶ ἀνήκουν στὸ ἀπόλυτο, στὴν ἰδέα, καὶ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ «τεθῆ» τοῦτο, ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὴ βάση πρέπει νὰ τεθοῦν πρῶτα αὐτοί, ἀφοῦ εἶναι οἱ προϋποθέσεις του. Τὸ θεωρεῖ ἀκόμα τὸ ἀπόλυτο κι αἰτία σ' ὅλα τὰ ἄλλα, ὅπως εἴπαμε. Κι ὅμως δὲν εἶναι τὸ πρῶτο, παρὰ τὸ τέλος· πρῶτο ἔρχεται τὸ ἀφηρημένο, αὐτὸ πού πραγματικὰ εἶναι μόνο μιὰ διάμεση στιγμῆ (Moment), διορισμὸς γιὰ ἓνα ἄλλο καὶ δὲν εἶναι «γιὰ τὸν ἑαυτό του» καὶ οὔτε «καθαυτό», παρὰ ἔχει τεθῆ ἀναγκαστικὰ ἀκριβῶς ἀπὸ κεῖνο πού διορίζει καὶ ὑπάρχει σὰ διορισμὸς του μόνο. Τὸ ἀπόλυτο λοιπὸν εἶναι ἡ αἰτία τῶν διορισμῶν, ἀφοῦ μὲ τὸ μέσο του μπαίνουν αὐτοί. Ἡ σχέση αὕτῃ ὑπάρχει σ' ὅλη τὴν πορεία, δηλ. καὶ ἀνάμεσα σὲ κάθε δυὸ ἔννοιαι πού ἀκολουθοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη,

¹ Hegel, *Phaenomenologie, Vorrede II, I.*

² Hegel, *Werke III, σ. 64.*

ὅπως καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ὅλες συνολικὰ μὲ τὸ τέλος. Κάθε ἔννοια ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν προηγούμενη, αὐτὴ λοιπὸν «θέτει», αὐτὴ εἶναι ἡ προϋπόθεσή της· καὶ ἡ προηγούμενη εἶναι ὁ ἀφηρημένος διορισμὸς στὴν ἀκόλουθη, ποὺ εἶναι σχετικὰ περισσότερο συγκεκριμένη. Ἡ ἐπόμενη ἔννοια εἶναι ἡ αἰτία, ἐκείνη ποὺ πρέπει νὰ θέτει κι ὅμως πρέπει αὐτὴ νὰ τεθῆ ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἔτσι προχωρεῖ ἡ ἐξελικτικὴ διαλεκτικὴ πάντοτε στὸ κατοπινό, στὸ ἀνώτερο, στὸ πρῶτο, ποὺ ὅμως ἀναγκαστικὰ μένει τελευταῖο.

Τὶς ἀντινομίες καὶ δυσκολίες μεγαλώνει τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς, γιατί, κατὰ τὸν Hegel, ἡ ἀρχὴ δὲν εἶναι τυχαία ἀλλὰ αὐστηρότατα καθωρισμένη: «Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ἐπειδὴ τὸ ἀποτέλεσμα παρουσιάζεται σὰν ἀπόλυτη αἰτία, ἡ πρόοδος σ' αὐτὴ τὴ γνώση δὲν εἶναι κάτι τὸ προσωρινό, οὔτε τὸ προβληματικὸ καὶ ὑποθετικόν, παρὰ ὀφείλει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὴ φύση ποὺ ἔχει τὸ πρᾶγμα κι ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του. Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ κάτι τυχαῖο καὶ παραδεγμένο μόνο προσωρινά· οὔτε κι ἀκόμη εἶναι κάτι ποὺ φανερώνεται μὲ τυχαῖο τρόπο καὶ ποὺ τὸ προϋποθέτουν ἔτσι καὶ ὕστερα ἀποδείχνεται πὼς σωστὸ ἔκαναν καὶ τὸ ἔβαλαν γιὰ ἀρχή»¹.

Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν ἔρχεται πρὶν ἀπ' ὅλα τὰ ἀκόλουθα, εἶναι τὸ ἀναγκαῖο πρότερο. Κάθε προηγούμενη ἔννοια γίνεται ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὸ φανέρωμα τῆς κατοπινῆς, πρέπει νὰ τεθῆ αὐτὴ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ προχωρήσουμε στοὺς ἀκόλουθους διορισμούς. Παραπάνω ὅμως εἶδαμε, πὼς ἡ ἀκόλουθη εἶναι ἡ αἰτία τῆς προηγούμενης, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ξεχωρίζεται ἡ αἰτία ἀπὸ τὶς συνθηκες, τοὺς ὅρους. «Στὶς συνθηκες στέκεται ἀντιμέτωπη ἡ αἰτιολογικὴ σχέση»². Τώρα ἔχουμε τὴν ἀντίστροφη πορεία, κάθε προηγούμενη ἔννοια εἶναι ὁ ὅρος τῆς ἀκόλουθης, καὶ αὐτὴ ἡ δεύτερη πάλι εἶναι ἡ αἰτία τῆς πρώτης. «Ὑπάρχει κάτι ὄχι μόνο μὲ τὸ μέσο τῶν ὄρων του, ἐξὸν ἀπ' αὐτοὺς ἔχει τὸ κάθε τι καὶ τὴν αἰτία του»³.

¹ Werke III, σ. 66.

² Werke IV, 1834, σ. 109.

³ Ἰδιο ἔργο, ἴδια σελ.

Ἡ λογικὴ σειρά πὺν ἀκολουθοῦν οἱ ἔννοιες εἶναι γέννημα τοῦ τελευταίου, πὺν δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀπόλυτο, ἡ ἰδέα· αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπόλυτη αἰτία τους, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ τεθῆ, παρὰ ἅμα τεθοῦν πρωτίτερα ὅλες οἱ ἔννοιες πὺν εἶναι οἱ ὅροι της, οἱ συνθῆκες της. Αἰτία λοιπὸν καὶ ὅροι χωρίζονται ὀλωσδιόλου καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χωρισμὸ αὐτὸ φαίνεται πολὺ καθαρὰ πὺν ἀποξενώνονται ἀνάμεσά τους ἡ συνοχὴ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ συνοχὴ τῆς αἰτιολογίας τοῦ εἶναι.

«Ἡ συνθήκη εἶναι τόσο τὸ ἄμεσο ὥστε γίνεται ἡ προϋπόθεση τῆς αἰτίας»¹. Εἶναι τὸ πρῶτο καὶ χωρὶς νὰ τεθῆ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ τίποτε ἄλλο, εἶναι τὸ «ἀναγκαῖο πρότερο στὴ νοητικὴ πορεία». Καὶ ὅμως ἡ αἰτία εἶναι ἐκεῖνο πὺν μὲ τὸ μέσο του ὑπάρχει κάτι, εἶναι τὸ «τέλος» ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης. Ὅ,τι ἔχει φανερωθῆ καὶ τεθῆ στὴ λογικὴ πορεία εἶναι τοῦτο τὸ τελευταῖο. Αὐτὸ εἶναι ἡ αἰτία κι αὐτὸ εἶναι τὸ πρότερο.

Ὁ Hegel ὑποστηρίζει πὺν «τὸ πρῶτο εἶναι καὶ τελευταῖο, καὶ τὸ τελευταῖο εἶναι καὶ τὸ πρῶτο»². Ἐδῶ ὅμως φανερώνεται καθαρὸς δυῖσμός καὶ ὄχι ἀπόλυτη ἐνότητα, γιὰ τὸ ὄν ἔρχεται πρῶτο κατὰ τὸ εἶναι του, γιὰ τὴ νόηση ὅμως μένει τελευταῖο.

Καὶ δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἄλλιῶς. Ὁ ὀρθολογικὸς δυῖσμός πὺν χώρισε τὸ ἄμεσο ὄν ἀπὸ τὴν ἔννοια, προβάλλει τώρα στὴ μέθοδο καὶ ἀποξενώνει ὀλότελα τὶς συνθῆκες, τοὺς ὅρους ἀπὸ τὴν αἰτία.

Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε φαίνεται καθαρὰ πὺν ἡ μέθοδος ἀκολουθεῖ ὀρισμένη ἀπὸ πρὶν πορεία. Κι ὅμως θὰ ἔπρεπε σύμφωνα μὲ τὶς ὑποσχέσεις της νὰ εἶχε ἀπόλυτη ἐλευθερία στὴν κίνησή της, νὰ μπορούσε νὰ πηγαίνει ἀπὸ τὸ κάθε σημεῖο πρὸς τὴν κάθε διεύθυνση, γιὰ τὸ οἱ συνάφειες πὺν βρίσκει καὶ παρουσιάζει δὲν εἶναι δικές της παρὰ τὶς βρίσκει μέσα στὰ πράγματα καὶ ἀναγνωρίζει πὺν κι αὐτὴ βγαίνει ἀπ' αὐτά. Θὰ ἔπρεπε ἡ διαλεχτικὴ νὰ κανονιστῆ, νὰ μορφωθῆ μέσα σ' αὐτὰ κι ὄχι νὰ ὀρίσει ἀπὸ τὰ πρὶν τὴν πορεία

¹ Ἰδιο ἔργο, σ. 108.

² Werke III, σ. 65.

της. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐλευθερία στὴν κατεύθυνσή της, κάθε ἀκόλουθη ἔννοια εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς πρωτιτερινῆς, ἡ αἰτία της, ἐκείνη πού «θέτει», ἀλλὰ καὶ ἡ προηγούμενη τῆς εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὸ φανέρωμά της· «ὁ προοδευτικὸς διορισμὸς εἶναι ἀναδρομικὴ θεμελίωση», δηλ. ὁ τυπικὸς νόμος τῆς διαλεκτικῆς μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα. Κάθε ἀντίθεση μᾶς φέρνει ἀναγκαστικὰ σὲ σύνθεση πού εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς πρωτιτερινῆς, τῆς κατώτερης ἔννοιας. Αὐτὴ ἡ κατεύθυνση πρὸς τὰ πάνω δὲν μπορεῖ πουθενὰ καὶ ποτὲ ν' ἀντιστραφῇ. Τὸ ξεκίνημα στὴ λογικὴ γίνεται ἀπὸ ἕνα σημεῖο, πού εἶναι τὸ ἀπλούστατο καὶ φτωχότατο, ἐνῶ τὸ τελευταῖο εἶναι πιὸ ὀλοκληρωμένο καὶ πιὸ συγκεκριμένο. Κάθε βῆμα εἶναι αὐξηση καὶ προαγωγή, ὅλη ἡ πορεία εἶναι μιὰ καὶ μοναδική, μεγάλη, ἀξεχώριστη «πού δὲν μπορεῖ ὅμως ν' ἀναστραφῇ», παρατηρεῖ ὁ N. Hartmann ἐξετάζοντας τὸ ζήτημα ἀπὸ ἄλλη ἄποψη ¹.

Στὴ λογικὴ αὐτὴ συνάφεια ἡ αἰτία, πού εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὄλων, φανερώνεται τελευταία καὶ κείνο πού ὑπάρχει ἐξ αἰτίας της γίνεται ὁ ὅρος της, κάτι πού δὲν εἶναι κατὰ τὸν Hegel προσωρινό, παρὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ «πρότερο». Στὴ μέθοδο αὐτὴ λοιπὸν ὅλα πρέπει νὰ «θέτονται» πρὶν ἀπὸ τὴν αἰτία τους, ἀφοῦ γίνονται οἱ ὅροι της, οἱ συνθῆκες της· δηλ. κατὰ περίεργο τρόπο θέτονται πρωτίτερα ἀπὸ κείνο πού μὲ τὸ μέσο του πρέπει νὰ τεθοῦν. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ μέθοδος δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἀντικειμενικά, ἡ λογικὴ αὐτὴ ἀλληλουχία εἶναι ὀλωσδιόλου ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ ὄν, δὲν εἶναι δεμένη στὸ ἀντικείμενο. Ἡ κίνηση τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν εἶναι καὶ ἡ κίνηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου. Οἱ κατηγορίες παρουσιάζονται στὴν πορεία της μὲ ἀντίστροφη σειρά ἀπὸ κείνη πού βγαίνουν ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀπόλυτου.

Ἡ ἀντίστροφη αὐτὴ διάταξη ἔχει καὶ ἄλλες συνέπειες. Εἶδαμε πὼς κάθε ἔννοια ἔχει τὴν ἀλήθεια της στὴν ἀκόλουθη, αὐτὴ ἡ ἴδια δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της, παρὰ εἶναι μόνο μιὰ διάμεση

¹ Die Philosophie des deutschen Idealismus, Hegel, σ. 193.

στιγμή. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς διορισμοὺς δὲν ἔχει μέσα του τὴν ἀλήθεια, δὲν εἶναι αὐτὸ πὺν ἔχει τευθῆ παρὰ μιὰ προσωρινὴ στιγμή, ἓνα Moment, πὺν δὲν ἔχει ὕπαρξη δική της παρὰ ὕπαρχει μέσα σ' ἓνα ἄλλο (sie bestehen nur in einem Anderen.... sie bestehen nicht für sich) ¹. Γίνεται μιὰ ἀδιάκοπη ἀνάβαση ὅπου ἡ κάθε βαθμίδα δὲν ἀληθεύει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της παρὰ γιὰ τὴν ἀκόλουθη καὶ αὐτὴ πάλι γιὰ τὴν παρακάτω. Καὶ ἐνῶ ἡ ἀκόλουθη εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς προηγούμενης, ὁμως γιὰ νὰ παρουσιαστῆ αὐτὴ πὺν εἶναι πὺν συγκεκριμένη, πρέπει νὰ προηγηθῆ ἡ πὺν ἀφηρημένη, τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται σ' ὅλη τὴν πορεία. Σ' αὐτὴ τὴν πρόοδο βλέπουμε καθαρὰ πὺν προχωροῦμε πάντοτε ἀπὸ ἀφηρημένη ἔννοια σὲ ἄλλη ἀφηρημένη πάλι καὶ στὸ τέλος φτάνουμε στὴν ἀπόλυτη ἰδέα πὺν εἶναι τὸ ὄν. Ἐδῶ πὺν γίνεται ὀλοφάνερη ἡ ἀποξένωση τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Ἡ λογικὴ πορεία δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸ ἀντικείμενο, μένει ἔξω ἀπὸ τὸ ὄν καὶ εἶναι ὀλότελα ὑποκειμενικὴ. Ἄν φανέρωνε πραγματικὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα τῶν δυὸ στοιχείων, τότε θὰ εἶχε ἀρθῆ στὴν ἔννοια ὄχι κάτι περιφερειακὸ καὶ ἐπιφανειακὸ, παρὰ δίχως ἄλλο ἐκεῖνο πὺν θὰ θέσει τὸ ἀπόλυτο σὰν ἀπόλυτο καὶ σὰν ἐκεῖνο πὺν δίνει ὕπαρξη σὲ ὅλα. Ἀντίθετα ὁμως, ἐδῶ εἶναι δυὸ ὀλωσδιόλου χωριστά. Ἡ γνώση προχωρεῖ καὶ ψάχνει ὡς πὺν νὰ βρεῖ τὸ ὄν, ἐνῶ ἀφανίζει μετὴ σειρά καὶ δὲ θεωρεῖ ἀληθινὸ ὄ,τι πρωτίτερα εἶχε καταχτήσει. Καταλαβαίνουμε καλύτερα τὸ δυῖσμό ὅταν προσέξουμε στὸν ἴδιο τὸν Hegel πὺν λέγει «πὺν οἱ διορισμοὶ γίνονται τόσο ἰδεατοί, ὥστε εἶναι διάφοροι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ἀπ' ὅπου βγῆκαν· καὶ μάλιστα διαφέρουν τόσο πολὺ, ὥστε τὸ δεύτερο νὰ λογαριάζεται ἀντίθετα σὰν τὸ πραγματικὸ» ². Ὅλη ἡ ἐννοιακὴ πορεία γίνεται γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ ὄν, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο ἀκόμη βῆμα, ἡ τελευταία βαθμίδα, ἡ «καθαρὴ ἰδέα» δὲν μπόρεσε νὰ βγῆ ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα. Γίνεται μιὰ ἀδιάκοπη ζήτηση τοῦ εἶναι, δὲν πετυχαίνεται

¹ Werke III, σ. 91.

² Ἰδιο ἔργο, σ. 169.

ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ συνύφανσή του μὲ τὴ νόηση, στὸ τέλος δὲν κατορθώνουν οἱ ἐννοιακοὶ διορισμοὶ νὰ εἶναι πραγματικὰ διορισμοὶ τοῦ Εἶναι.

Εἶδαμε πὼς τὸ περιεχόμενο τοῦ Εἶναι ἔχει τοποθετηθῆ στὴν ἐννοιά του πὺ εἶναι καὶ ἡ ἀλήθεια του, δηλ. αὐτὸ τὸ ὄν. Τώρα πρέπει ἡ ἀφηρημένη αὐτὴ ἐννοια νὰ κινηθῆ καὶ νὰ τεθῆ σὰν τὸ «ἕτερο» καὶ νὰ ξαναθέσει ὀλόκληρη τὴν ποικιλία τοῦ Εἶναι. Πὼς θὰ φανταστοῦμε τὴν κίνηση αὐτὴ, ἔχει τὴ δυναμικότητα πὺ ζητοῦμε; Ἡ κίνηση ἀρχίζει μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, σύμφωνα μὲ τὶς βάσεις πὺ ἔχει τὸ σύστημα, ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἐννοια. Αὐτὴ εἶναι τὸ ἀπόλυτο πρότερο καὶ τὸ συγκεκριμένο εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα. Στὴν πορεία ὅμως αὐτὴ οἱ ἀφηρημένες ἐννοια δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους παρὰ μέσα σὲ ἕνα ἄλλο. Πρέπει λοιπὸν νὰ τεθοῦν ἀπ' αὐτὸ τὸ ἄλλο. Ὡστε ἐκεῖνο πὺ εἶχε παρουσιαστῆ πρωτίτερα δὲν ἦταν τὸ ἀληθινὸ, ἐπειδὴ ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει στὴν ἀκόλουθη ἐννοια. Καὶ γιὰ νὰ βρεθῆ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, πρέπει ν' ἀποδειχθῆ πὺς ἡ ἀφηρημένη ἐννοια δὲν εἶναι αὐτὸ πὺ ἔχει τεθῆ, ἀλλὰ τὸ ἄλλο, τὸ ἀκόλουθο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μέσα σὲ κάθε ἐννοια ξεσπᾶ ἡ ἀντίφαση καὶ τοῦτο τὸ κατασκευάσμα πηγάζει ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Κάθε ἐννοια ἔχει «κατ' ἀρχὴν» τὴν ἀλήθεια της στὴν ἀκόλουθη, ὥστε δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, ἀλλὰ ἡ ἄλλη καὶ γι' αὐτὸ ὀφείλει νὰ ἀρθῆ σ' ἐκείνη. Ὁ Hegel κανονίζει ἔτσι τὴν πορεία: θέτει μιὰ ἐννοια ὀλότελα ἀφηρημένη καὶ ἀπομονωμένη καὶ τὴν ὀρίζει τέτια ἀφοῦ τὴν ἔχει θέσει πρὶν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ὅπου κυρίως ἔχει καὶ τὴν ὑπόστασή της. Ἀμέσως ὅμως μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια γεννιέται μιὰ ἀντίφαση, δὲν εἶναι ἐκεῖνο πὺ ἔχει τεθῆ ἀλλὰ κάτι ἄλλο, καὶ μάλιστα αὐτὸ τὸ κάτι ἄλλο εἶναι ἡ ἀλήθεια της κι ὄχι τὸ περιεχόμενο πὺ τῆς εἶχε δοθῆ στὴν ἀρχή. Ἡ καλύτερα, γιὰ νὰ μείνουμε στὸ τριαδικό του σχῆμα, κάθε ἐννοια ὅταν τὴν πάρουμε καθαυτὴ, μονωμένη, σὰν ἀφαίρεση, μεταβάλλεται στὴν ἀντίθετή της· φτάνει λοιπὸν νὰ τεθῆ ἡ πρώτη ἐννοια γιὰ νὰ τεθῆ στὴ στιγμή καὶ ἡ ἀντίθετη, πὺ πάλι κι αὐτὴ σὰν παίρνεται μονάχη της εἶναι μιὰ ἀντίφαση, δηλ. καταντᾶ ὀλωσδιόλου ἄμεσα κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της.

Ἐκ τῆς σύνθεσης αὐτῶν τῶν δυὸ βγαίνει ἡ τρίτη ἔννοια ποὺ εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἐνότητα ἢ γεννημένη ἀπὸ τὶς δυὸ πρῶτες. Τώρα ἔχει λείψει ἢ μόνωσή τους καὶ μαζὶ ἢ ἀντίφασή τους μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς τρίτης ἔννοιας. Κι ἐπειδὴ παίρνουν ὑπόσταση μόνο σ' αὐτὴ τὴν τρίτη, γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀρθοῦν σ' αὐτή. Καθὼς βλέπουμε, δὲν ὑπάρχει πιά «ὄν» καὶ «μὴ ὄν» καθ'αυτά, παρὰ μόνο τὸ «γίγνεσθαι». Καὶ πάλι αὐτὸ τὸ τελευταῖο δὲν ὑπάρχει καθ'αυτὸ παρὰ σχετικὰ μὲ τὸ «ὄν» καὶ τὸ «μὴ ὄν», στηρίζεται καὶ παίρνει ὑπόσταση ἀπ' αὐτά.

Πῶς θὰ ἐννοήσουμε αὐτὴ τὴν ἄρση ὅμως; Συμφωνοῦμε μὲ τὸν N. Hartmann, πὼς ἐδῶ οἱ ἔννοιες εἶναι στοιχεῖα μέσα σὲ μιὰ γνήσια ἐνότητα, καλὰ ὀργανωμένη, ὅπου τὸ ὅλο ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὰ μέλη. Ὅμως κι ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει, πὼς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναπαραστήσουμε μιὰ τέτια συνάφεια. Βέβαια τὰ μέλη αὐτὰ εἶναι διάφορες στιγμὲς μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ὅμως ὁ τρόπος ποὺ κινοῦνται μᾶς δείχνει καθαρὰ τὸ δυῖσμό ποὺ κρύβεται ἀνάμεσα στὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι.

Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὴ σύνθεση. Τὸ «ὄν» καὶ τὸ «μὴ ὄν» πρέπει νὰ τεθοῦν γιὰ νὰ προκύψει τὸ «γίγνεσθαι», ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως κι αὐτὰ ἔχουν ὑπόσταση μόνο μέσα σ' αὐτό: «τὸ τρίτο ὅπου τὸ ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν ὑπάρχουν εἶναι τὸ γίγνεσθαι»¹. Μέσα σ' αὐτὸ διαλύεται ἡ ἀντίφασή τους, εἴπαμε, καὶ γιὰ τοῦτο ἴσα ἴσα παίρνουν ὑπαρξὴ μέσα του. Ἀλλὰ πάλι σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ὑπάρχουν καὶ τὰ δυὸ σὰν διαφορετικά, γιὰ τὴν ἀπό τὴν διαφορὰ τους πηγάζει ἡ ὑπαρξή του: «Τὸ γίγνεσθαι ὑπάρχει μόνο ὅσο εἶναι διαφορετικὰ τὰ ἄλλα δυό». Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο φτάνουμε στὸ ἀδιέξοδο, πρέπει δηλ. νὰ τεθῆ τὸ γίγνεσθαι, τὸ διωρισμένο εἶναι, τὸ «πρὸς ἑαυτὸ εἶναι» καὶ τέλος ἡ ἰδέα, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τεθῆ τὸ ὄν· καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι πρέπει νὰ τεθῆ τοῦτο τὸ τελευταῖο, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τεθοῦν καὶ ὅλα τὰ προηγούμενα ποὺ εἴπαμε. Πῶς νὰ κατανοήσουμε τὴν κίνηση αὐτὴ ποὺ γίνεται μὲ ἱεραρχικὴ πρόοδο; Τί γίνεται, ὅταν

¹ Werke III, σ. 91.

ἡ διαλεκτικὴ ἔννοια μετατρέπεται σὲ ἀνώτερη μορφή; Πῶς ἐνώνει μέσα της τὶς ἀντιφατικὰς στιγμὲς; Κάθε ἔννοια ἔχει μέσα της τὴν ἀντίφασιν πού θὰ διαλυθῆ στὴν ἀκόλουθον, ὅμως κι αὐτὴ ἡ δευτέρη ἔχει δική της ἀντίφασιν ἰδιαίτερη, ἐνῶ ἡ προηγούμενη κρατεῖ μέσα στὸ διορισμὸ της τὴ δική της. Ἔτσι τὸ «γίγνεσθαι» εἶναι ἡ σύνθεσις τοῦ εἶναι καὶ μὴ εἶναι πού ἔχουν χάσει μέσα του τὴν ἀντίφασίν του. Ὅμως τὸ ἴδιο γεννᾷ μέσα του μιὰ δική του ἰδιαίτερη, ἐνῶ αὐτὰ διατηροῦν στὸ διορισμὸ τους τὴ δική τους. Σὲ κάθε σύνθεσις ξεσπᾷ νέα ἀντίφασιν καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο προχωροῦμε ὡς τὸ τέλος. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἱεραρχικὴ πρόοδος εἶναι ἀκατανόητη καὶ φέρνει στὸ ἀδιέξοδο. Πραγματικὰ εἶναι σπουδαῖο νὰ παρατηρήσουμε τὴ συνεξάρτησιν πού ἔχουν τὰ μέλη καὶ μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ ὅλο. Κάθε ἔννοια ἔχει μέσα της τὴν ἀντίφασιν καὶ γι' αὐτὸ «ἀναιρεῖται». Ἀλλὰ ἡ κατοπινὴ δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ σύνθεσις τῶν δύο, παρὰ κάτι νέο, π. χ. τὸ ὄν καὶ μὴ ὄν εἶναι ἀντιφατικὰ καὶ «ἀναιροῦνται», μόνη ἡ ἔνωσή τους δηλ. μόνο τὸ γίγνεσθαι ὑπάρχει πραγματικὰ, σ' αὐτὴ ὅμως τὴ σύνθεσις δὲν εἶναι οὔτε ὄν οὔτε μὴ ὄν παρὰ κάτι νέο, τὸ γίγνεσθαι. Χάνεται πάντοτε στὴν ἱεραρχικὴ αὐτὴ πρόοδο ἡ προηγούμενη μόλις φανερωθῆ ἡ ἀκόλουθον, γιὰτὶ κάθε ἔννοια ἔχει τὴν ἀντίφασιν μέσα της. Ὁ Hegel λέγει βέβαια πῶς δὲ χάνεται: «ὅ,τι ἔχει ἀναιρεθῆ, δὲν ἀφανίζεται. Μηδὲν εἶναι τὸ ἄμεσο, ἐνῶ ἀπεναντίας ὅ,τι ἔχει ἀναιρεθῆ εἶναι κάτι ἔμμεσο, εἶναι τὸ μὴ ὄν, ἀλλὰ σὰν ἀποτέλεσμα πού ἔχει βγῆ ἀπὸ ἓνα ὄν καὶ γι' αὐτὸ ἔχει τὸ διορισμὸ ἀκόμη μέσα του ἀπὸ κεῖνο ἀπ' ὅπου ἔχει γεννηθῆ». Οἱ ἔννοιαι πού ἔχουν ἀναιρεθῆ δὲ χάνονται, ἐπιμένει, παρὰ μένουν σὰν προσωρινὰς στιγμὲς στὴν κατοπινὴ ἔννοια. Ὅμως θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς πῶς γιὰ τὸν ἑαυτὸ της σβῆνει ἡ προηγούμενη, ὅ,τι μένει εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού δίνει ὑπόστασιν στὴν ἀκόλουθον, μόνο ἐπειδὴ ἔχει χαθῆ ἡ πρώτη γεννήθηκε ἡ δευτέρη. Καὶ ἀκόμα περισσότερο, αὐτὴ ἡ ἀκόλουθον ἔννοια ἀφανίζεται πάλι μέσα στὴ λογικὴ σειρά, γιὰτὶ γίνεται προσωρινὴ στιγμὴ στὴν ἄλλη, τὴν κατοπινὴ της. Αὐτὸς ὁ θάνατος κι ἡ γένεσις διατρέχουν ὁλόκληρη τὴν πορεία τοῦ νοεῖν. Κάθε ἔν-

νοια παίρνει τὴ ζωὴ τῆς ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς προηγούμενης, κι ὕστερα χάνεται κι αὐτὴ μέσα στὴν κατοπινὴ τῆς σὰν προσωρινὴ στιγμή, δηλ. χάνει τὴ δική τῆς ὑπόσταση ἀπέναντι στὴν ἀκόλουθη πὺ εἶναι, καθὼς εἶπαμε, σχετικὰ ἢ πιὸ συγκεκριμένη.

Ἄλλὰ καὶ ἡ σχέση πὺ ἔχουν αὐτὲς οἱ ἔννοιες μὲ τὸ ἀπόλυτο δὲν εἶναι διαφορετικὴ. Καθεμιὰ τους χάνει τὴν ὑπόστασή τῆς ἀπέναντι στὴν ἔννοια πὺ εἶναι σχετικὰ ἢ πιὸ συγκεκριμένη, καθὼς καὶ ἀπέναντι στὸ ἀπόλυτο. Τοῦτο εἶναι τὸ συγκεκριμένο κι ἀπέναντί του ὅλες οἱ ἔννοιες μηδενίζονται. Ὅλη λοιπὸν ἡ πορεία τοῦ νοεῖν πὺ ἔπρεπε ν' ἀνήκει στὸ ἴδιο τὸ εἶναι, στὰ πράγματα καὶ νὰ βγαίνει ἀπ' αὐτά, καταντᾶ μιὰ σειρὰ σκιῆς πὺ προβάλλουν καὶ χάνονται ἢ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Δηλ. γίνεται μιὰ παράταξη ἀπὸ ἀφηρημένες ἔννοιες πὺ ξεσκεπάζουν ἀδιάκοπα πὺς ἢ ἀλήθεια τους δὲ βρίσκειται στὸν ἑαυτὸ τους, παρὰ στὴν ἄλλη, τὴν κατοπινὴ, καὶ στὸ τέλος χάνεται ὀλωσδιόλου γιὰ νὰ φανερωθῇ ἢ πραγματικότητα.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἢ πραγματικότητα φανερώνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο πὺ ἔχει ἢ ἔννοια, αὐτὸ ἔχει γιὰ ὑλικό τῆς, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ ἀλλιῶς νὰ φανερωθῇ παρὰ μόνο ἀφοῦ περάσει ἀπὸ τὴ νόηση (πὺ εἶναι τὸ πρότερο καὶ ἢ προϋπόθεσή τῆς) καὶ χωνέψει μέσα τῆς. Ἡ πραγματικότητα παίρνει ὑπόσταση μὲ τὴν ὀλοκληρωμένη νόηση: «ὅ,τι εἶναι λογικό, αὐτὸ εἶναι καὶ πραγματικό»¹. Ὅμως ἀφοῦ ὁ Hegel ζητεῖ οἱ διορισμοὶ νὰ εἶναι τοῦ εἶναι, δὲ θὰ ἔπρεπε ἢ κάθε ἔννοια νὰ χάνει τὴν ὑπόστασή τῆς καὶ νὰ μὴν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς παρὰ μόνο σὰ μιὰ προσωρινὴ στιγμή μέσα στὴν ἀκόλουθη. Ἰσα ἴσα ἢ ἔννοια αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἕνα ἐσωτερικὸ συστατικὸ τοῦ εἶναι, κάτι αὐτόνομο πὺ ἔχει ὑπόσταση καθεαυτὸ, ἀφοῦ ἔχει μέσα του κάτι ἀπὸ τὸ εἶναι πὺ τοῦ δίνει τὴ σύσταση, τὴ λογικὴ κατασκευή. Θὰ ἔπρεπε μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόσχεση τοῦ Hegel, ἢ ἔννοια νὰ παρακολουθεῖ τὸ ἀντικείμενο κάθε φορά, νὰ ζῆ μέσα του καὶ νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς

¹ Vorrede zur Philosophie des Rechts, σ. XIX, Werke, VIII.

λεπτεπίλεπτης, πάρα πολὺ εὐαίσθητης, συνάφειας μαζί του, δηλ. νὰ εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῆς νόησης καὶ διαλεκτικὴ τοῦ ἀντικειμένου. Μὲ τὴν ἱεραρχικὴ πορεία ὅμως καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἔννοιες παίρνει ὑπόσταση στὴν ἀκόλουθη, πρέπει ν' ἀναιρεθῆ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔχει τεθῆ, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια τῆς εἶναι στὴν ἀκόλουθη, γίνεται προσωρινὴ στιγμή μέσα σ' αὐτή. Στὴν πρόοδο ἀκόμα τὴν ἱεραρχικὴ χάνονται ὅλες οἱ ἔννοιες, γεννιοῦνται καὶ ἐξαφανίζονται διαδοχικὰ καὶ στὸ τέλος μένει ἡ πραγματικότητα: «ὅ,τι εἶναι πραγματικὸ αὐτὸ εἶναι καὶ λογικόν» ¹.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση ἐννοοῦμε, πὼς κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν κατασκευὴ τῆς σύνθεσης ὅπως καὶ τὴν ἱεραρχικὴ πορεία, μᾶς φέρνει στὸ ἀπροχώρητο. Ὁ N. Hartmann ² ἐξετάζει τὴν ἐγγειανὴ σύνθεση καὶ ἐρωτᾷ: πὼς ἡ ἔννοια ἐνώνει μέσα τῆς ἀντιφατικὲς στιγμές; «Ἡ σύνθεση, ὅπως δείχνει ἡ λέξη, εἶναι κυρίως συνάρτηση στοιχείων ὅπου τίποτα δὲ χάνεται, παρὰ ὅλα εἶναι προσαρμοσμένα μὲ τέτιο τρόπο ἀναμεταξύ τους καὶ τὸ καθένα χωριστά, ὥστε μποροῦν νὰ συνυπάρχουν. Φέρνει μέσα τῆς τὸ ἀντιφατικὸ μὲ κάθε μορφή, Α καὶ μὴ Α συνυπάρχουν μέσα τῆς. Καὶ λοιπὸν ἡ σύνθεση, ὅταν τὴν κοιτάξουμε ὅπως ὁ Hegel τὴν κατασκευάζει μπροστά μας, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ λογικὴ, στερεὴ καθήλωση αὐτῆς τῆς συνύπαρξης τοῦ Α καὶ τοῦ μὴ Α. Δὲν προσθέτει στὴν ἀντινομία τίποτα παρὰ τὴ βεβαίωση πὼς τὸ Α καὶ τὸ μὴ Α συνυπάρχουν σ' ἓνα τρίτο καὶ μάλιστα μὲ τέλεια συμφωνία. Πὼς μπορεῖ νὰ γίνεται τοῦτο καὶ τί ποιότητα ἔχει αὐτὸ τὸ τρίτο δὲν μπόρεσε νὰ ξεκαθαριστῆ μὲ κανένα τρόπο. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη δυσκολία στὴ διαλεκτικὴ πορεία, δηλ. νὰ ἐννοήσουμε τὴ σύνθεση, τὴν κατασκευὴ τῆς. Ὁ ἀντινομικὸς μάλιστα χαρακτήρας τῆς διαλεκτικῆς ὅσο εἶναι ἱεραρχικὸς ἀποξενώνει ὅλους τοὺς ἐννοιακοὺς διορισμοὺς τοῦ εἶναι.

Ἡ μεθοδικὴ πορεία δὲν εἶναι πιά δυνατὴ. Καὶ ὅλος ὁ τρόπος

¹ Ἰδίο ἔργο, ἴδια σελ.

² Geschichte der Philosophie, Die Philos. d.d. Ideal. 2ο μέρος, Hegel, σ. 183.

πὸ γίνεται ἡ κίνηση, μᾶς δείχνει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ πραγματωθῇ ἡ σύνθεση τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι. Μὲ ὅλη τὴν προσπάθεια ἡ λογικὴ σειρὰ μένει ὀλωσδιόλου ἀποξενωμένη καὶ ὑποκειμενικὴ. Μέσα στὴ λογικὴ πὸ θέλησε ὁ Hegel νὰ τὴν κάνει τοῦ «ὄντος» βασιλεύει ὁ ὑποκειμενισμὸς. Ὁλόκληρη ἡ μεθοδικὴ πορεία δὲν κατορθώνει νὰ βγῇ ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀφηρημένου, εἶναι μόνο μιὰ τάση πρὸς τὸ εἶναι, δὲν πηγάζει ὅμως ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, ἀπὸ τὴν πραγματικότητά του. Ἡ μεθοδικὴ πορεία ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πορεία τοῦ ἴδιου τοῦ εἶναι, μορφώνεται σὰν ἔρευνα. Ἐπειδὴ πρῶτα οἱ διορισμοὶ πὸ ἔχει τὸ ὄν δὲν ἔχουν φανερωθῇ «ἀκόμα» στὴ γνώση, ἡ ἀδιοριστία γίνεται ἐννοιακὸς διορισμὸς του. Καὶ τὸ εἶναι ἐπειδὴ δὲν ἐκφράζει τίποτε στὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐννοια, διορίζεται «μηδέν». Ἡ ἐννοιακὴ πορεία κατόπι γίνεται ἐξωτερικὴ ἔρευνα, καὶ ἡ «δόξα» κυριαρχεῖ σὲ ὅλη τὴν σειρὰ τῶν διορισμῶν. Ἡ μέθοδος λοιπὸν πὸ ἔπρεπε νὰ στερεώσῃ τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, δείχνεται ὀλωσδιόλου ἀποκλεισμένη στὴν ὑποκειμενικὴ σφαῖρα, δὲν εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ ἐπειδὴ στὴν πορεία τῆς ἡ γέννηση τῆς ἀκόλουθης ἐννοιας φέρνει τὸ θάνατο τῆς προηγούμενης, γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ κρατήσουμε σὲ μιὰ στιγμὴ, σύγχρονα, ἐνιαῖο τὸ ἐννοιακὸ σύστημα, πὸ πρέπει στὸ σύνολό του νὰ δώσῃ τὴν λογικὴ σύνθεση τοῦ εἶναι. Μόνο μπορούμε σ' αὐτὴ τὴν πορεία νὰ δοῦμε τὸ ὄν πότε μὲ τὴν ἀποψη πὸ δίνει ἕνας πρῶτος διορισμὸς καὶ πότε πάλι μ' ἐκείνη πὸ δίνει ἕνας δεύτερος, γιὰ ν' ἀποδειχθῇ ὅμως σὲ λίγο καὶ αὐτὸς λαθεμένος μπροστὰ σ' ἕναν τρίτο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἀντινομικὸς χαρακτήρας τῆς διαλεκτικῆς, ὅσο γίνεται ἱεραρχικὸς, ἀποξενώνει τοὺς ἐννοιακοὺς διορισμοὺς ἀπὸ τὸ εἶναι καὶ τοὺς κάνει ὀλότελα ἐξωτερικούς. Ἡ μέθοδος ὀλόκληρη ἀχρηστεύεται καὶ ὁ δυῖσμὸς πὸ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ταυτότητα γίνεται ὀλοφάνερος.

Γ'. ΟΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ἡ μετακαντιανή φιλοσοφία γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἐνότητα τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι δέχεται τὸ ὄν σὰν ὑποκείμενο. Καὶ ὁ Hegel ἀντικρίξει στὸ σύστημά του τὸ ἀντικείμενο σὰν τὸ ὑποκείμενο ποὺ αὐτοδιορίζεται. Νόηση λοιπὸν καὶ εἶναι, ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο, ταυτίζονται ὁλωσδιόλου.

Πῶς γίνεται αὐτὸς ὁ ταυτισμός; Ἡ βασικὴ προϋπόθεση στὸ ἐγγελειανὸ σύστημα εἶναι πὼς τὸ ὄν, τὸ ἀπόλυτο, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα. «Γιὰ τὸ ἀπόλυτο μπορούμε νὰ λέμε, πὼς οὐσιαστικὰ εἶναι ἀποτέλεσμα, πὼς μόνο στὸ τέλος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀληθινὰ εἶναι». Ἐπομένως εἶναι ἀποτέλεσμα, πρέπει νὰ ἔχει καὶ ἓνα αἶτιο, ἀφοῦ εἶναι «τεθειμένο», θὰ ὑπάρχει καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὸ «θέτει». Ὁ Hegel παραμερίζει αὐτὴ τὴ δυσκολία μὲ τὴ βεβαίωση: «τὸ ἀπόλυτο εἶναι ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του». Δηλ. τὸ ὄν εἶναι κάτι «τεθειμένο» καὶ «ἑμμεσο», ἀλλὰ τὸ ἴδιο θέτει τὸν ἑαυτό του, διορίζεται μόνο του. Πρέπει λοιπὸν αὐτὸ τὸ ἴδιο σὰν ὑποκείμενο νὰ θέσει τοὺς διορισμούς του. Ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ ὑποκειμένου εἶναι αὐτοδιορισμός, οἱ διορισμοὶ ποὺ μπαίνουν εἶναι οἱ δικοὶ του, ὑπάρχουν μέσα του καὶ τὸ ἴδιο τοὺς θέτει καὶ αὐτοδιορίζεται. Γίνεται αὐτὸ τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο. Σ' αὐτὴ τὴ φράση ὅμως ὁ ὁρισμός, ὅτι τὸ ὄν εἶναι ὑποκείμενο, δὲν ἔχει μόνο τὸ νόημα πὼς ὅλοι αὐτοὶ οἱ διορισμοὶ στὸ σύνολό τους εἶναι τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ παίρνει καὶ τὴν ξεχωριστὴ ἔννοια πὼς τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δίνει τοὺς διορισμούς, ἄρα μένει

ἔξω ἀπ' αὐτοὺς σὰν τὸ «ἄλλο», σὰν κάτι πὸν τοὺς θέτει καὶ γι' αὐτὸ τραβιέται μακριὰ σὰν αἰτία τους καὶ παίρνει τὴ θέση καὶ τὴ σχέση πὸν ἔχει τὸ «θέτον» μὲ τὸ τεθειμένο. Ἔτσι πάλι ξεσπᾶ διαίρεση στὸ ὄν πὸν εἶναι τὸ αὐτοδιοριζόμενο ὑποκείμενο: δηλ. χωρίζεται σὲ κεῖνο πὸν θέτει τοὺς διορισμοὺς καὶ στοὺς τεθειμένους διορισμοὺς. Γεννιέται πάλι ὁ δυῖσμός ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ «θέτον» καὶ τὸ «τεθειμένο», ἔστω καὶ ἂν ἐδῶ ὁ δυῖσμός μένει συμπυκνωμένος μέσα σὲ μιὰν ἐνόητα: δηλ. τὸ ὄν εἶναι καὶ κεῖνο πὸν γεννᾷ ἀλλὰ καὶ τὸ γέννημα. Ἔτσι ἔχουμε στὴ βασικὴ ἀντίληψη πὸν εἶπαμε μιὰ διπλὴ ἀντιφατικὴ μορφή, «εἶναι τὸ ἀπόλυτο ἀποτέλεσμα», ἀλλὰ «εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του». Ἄς δοῦμε καλύτερα αὐτὸ τὸν ταυτισμό. Πρέπει τὸ ἴδιο τὸ ὄν νὰ θέσει τοὺς διορισμοὺς του. Πῶς τὸ κατορθώνει;

Σ' ὅλο τὸ σύστημα αὐτὸ τὸ ὄν ἔμεινε σὰν κάτι τεθειμένο, σὰν ἀποτέλεσμα, καὶ ἡ ἔννοια σὰν κάτι πρότερο, σὰν ἀρχὴ ἔξω ἀπ' αὐτό. Οὔτε μιὰ στιγμή δὲν μπόρεσε, ὅπως εἶδαμε, αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο τὸ ὄν, νὰ θέσει τοὺς διορισμοὺς του. Ὅλο τὸ θέσιμο καὶ ἡ γένεση τῶν διορισμῶν μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἰδέας δὲν μπόρεσε νὰ γίνε, νὰ πραγματοποιθῆ ἐπάνω στὶς ὀρθολογικὲς βάσεις. Ἡ ἀρχὴ δὲν μπορεῖ, ὅπως εἶδαμε, παρὰ νὰ εἶναι τὸ «καθαρὸ ὄν», δηλ. ἡ ἀφηρημένη ἔννοια: «γιατὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ὅσο γίνεται πλούσιο, ὁ διορισμός πὸν θὰ φανερωθῆ στὴ γνώση εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου ἀπλό»¹. Μόνο ἓνας δρόμος μένει ἀνοιχτός. Ἐπειδὴ οἱ διορισμοὶ τοῦ ἀπλύτου εἶναι οἱ ὄροι τοῦ φανερωμοῦ του, δηλ. ἡ λογικὴ προϋπόθεσή του, μόνο ἅμα τεθοῦν αὐτοί, μπορεῖ κι ἐκεῖνο νὰ τεθῆ. Σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ σειρὰ τὸ ἀπόλυτο δὲν μπορεῖ νὰ θέσει τοὺς διορισμοὺς του, μένει ὡς τὸ τέλος ἀποτέλεσμα καὶ δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τοὺς ἀγκαλιάσει. Οἱ διορισμοὶ εἶναι ἡ προϋπόθεσή του, αὐτὸ παρουσιάζεται ὕστερα ἀπ' ὅλους καὶ μένει ἔξω ἀπ' αὐτούς. Τὸ «πρότερο» ἀφοῦ εἶναι ἐκεῖνο πὸν θέτει, μένει ξέχωρο ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἐννοιακὸ διορισμὸ στὸ ἀδιόριστο, γίνεται ἓνα «ἐπέκεινα»: τώρα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ ἀπόλυτο μένει ἔξω ἀπ' ὅλη τὴ σειρὰ τῶν ἐννοιῶν, εἶναι κι αὐτὸ «ἐπέκεινα».

¹ Werke III, σελ. 74.

Ὁ Hegel ἐπιμένει πὼς μὲ τὴν ἰδέα, ἅμα τὴν παίρνουμε γιὰ ὀλοκλήρωση καὶ τελείωση τῆς ἐμμεσότητας, γυρίζουμε πάλι στὴν ἀμεσότητα, στὴν ἀρχὴ καὶ τὴ θέτουμε μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἀπόλυτου: «κάθε βῆμα πὺ προχωροῦμε μὲ τοὺς διορισμούς, ἂν καὶ ξεμακραίνει ἀπὸ τὴν ἀδιόριστη ἀρχή, εἶναι ὅμως ἓνα πλησίασμα πάλι πρὸς τὴν ἴδια. Αὐτὰ λοιπὸν πὺ φαίνονται σὰν διαφορετικά, δηλ. ἡ αἰτιολόγηση τῆς ἀρχῆς πὺ πηγαίνει πρὸς τὰ πίσω καὶ ὁ προχωρητικὸς διορισμὸς τῆς ἴδιας συμπίπτουν καὶ ταυτίζονται».... «Σὲ κάθε ἀκόλουθη βαθμίδα διορισμοῦ αἴρεται ὀλόκληρο τὸ περιεχόμενον τῆς προηγούμενης καὶ δὲν ἀφήνει τίποτα πίσω παρὰ ἢ νέα φέρνει ὅλο τὸ κληρονομημένο μαζί της καὶ πυκνώνεται»¹. Πραγματικὰ ὅμως δὲ γίνεται τοῦτο· ἐνῶ ξεκινήσαμε ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο ὄν, τὸ ἀδιόριστο, μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ἀπὸ τὸ τίποτε, τώρα ἔχουμε τὸ ὄρισμένο μὲ ὅλους τοὺς διορισμούς. Ἐκεῖ εἴχαμε τὸ «ὄν», ἐδῶ ὅμως ἔχουμε τὴ «φύση». Γιατὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα σὰν γυρίζουμε στὴν ἀμεσότητα τοῦ εἶναι, φτάνουμε στὴ φύση, πὺ εἶναι ἀπέναντι στὴ λογικὴ μιὰ «ἄλλη σφαῖρα». Ὁ κύκλος δὲν κλείνει. Ὅλη αὐτὴ ἢ λογικὴ πορεία δὲν ἔχει τὸν ὄντολογικὸ χαραχτήρα, οὔτε τὴν ἀξία του. Ἐνῶ τὸ ἀπόλυτο ἔπρεπε νὰ θέσει τοὺς διορισμούς του, δὲν τὸ ἔκαμε οὔτε μιὰ φορά, ποτὲ δὲν ἔχει τεθῆ ἔννοιακά, ὥστε σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία νὰ πάρει ὑπαρξιν. Μένει σ' αὐτὴ τὴν ἱεραρχικὴ διαλεκτικὴ σὰν ἀποτέλεσμα, ὕστερα ἀπ' ὅλους τοὺς διορισμούς του πὺ εἶναι ἢ ἀπαραίτητη προϋπόθεσή του καὶ πὺ βέβαια βγαίνουν ἔξω ἀπ' αὐτὸ καὶ μένουν ξέχωροι.

Μὲ ὅλη αὐτὴ τὴν κατασκευὴ τὰ σφάλματα πὺ ἔπρεπε νὰ διορθωθοῦν μένουν τὰ ἴδια, ὀλόκληρη ἢ πορεία δὲν εἶναι παρὰ μιὰ «δόξα». Ἡ κάθε ἔννοια εἶναι μιὰ ἀφαίρεση χωρὶς ἀληθινὴ ὑπόσταση, ἔχει τὴν ἀλήθεια της μόνο στὴν ἀκόλουθη, μόλις ὅμως φανερωθῆ ἢ δεύτερη, ἐκείνη ἀφανίζεται. Μὲ ἀνάγλυφη εἰκόνα ἐκφράζει τὴν ἀδυναμία αὐτὴ ὁ N. Hartmann², ἂν καὶ ἀντικρίζει τὸ

¹ Werke V, σ. 350, 1834.

² Geschichte der Philosophie, T. 8. Die Philosophie des deutschen Idealismus, 2^ο μέρος, Hegel, σ. 191.

ζήτημα από άλλη άποψη. Οι έννοιες εδώ, λέγει, είναι από ανάγκη αφαιρέτα αποκόμματα, σημαίνουν τομές μέσα στην αδιάκοπη σειρά, στη συνέχεια, ξεχώρισμα σ' εκείνο που δεν μπορεί να χωριστή, εκφράζουν και κάτι άλλο ακόμη που δεν υπάρχει στην αδιαίρετη συνέχεια. Μόνο η έννοια εκείνη που θα μπορούσε να δηλώσει το όλο σαν όλο, μόνο αυτή θα ήταν ομόλογη, θα μπορούσε να εκφράσει το αδιαίρετο. Ωστε δε θα ήταν καθ'αυτὸ ἀφαιρέτη μόνο η έννοια τοῦ ἴδιου τοῦ ἀπόλυτου καὶ μάλιστα στην τέλεια καὶ ὁλόκληρη ἐνότητα τῶν προσωρινῶν στιγμῶν του· ὅμως ἔχει δειχτῆ πὼς πρῶτα οἱ κατηγορίες δηλώνουν «τί εἶναι» τὸ ἀπόλυτο καὶ ἀκόμα πὼς χωρὶς αὐτὲς μένει ἓνα σκοτεινὸ ἀδιόριστο.

Στὴ διαλεχτικὴ αὐτὴ ἱεραρχικὴ σειρά ἡ καθεμιὰ θέση μένει στὴν ἀφαίρεση, εἶναι πρῶτα ἀπλή δόξα, δηλ. μιὰ μορφή τοῦ ὑποκειμενικοῦ· καὶ δὲν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀλλιῶς στὸ σύστημα πὸν δέχεται τὸ ἀπόλυτο σαν ἀποτέλεσμα καὶ ἀφήνει, καθὼς εἶπαμε, τὴ λογικὴ πορεία ἔξω ἀπὸ τὸ ὄν. Κανένα ἀπ' ὅσα θέτονται δὲν εἶναι ἀντικειμενικὰ «τεθειμένο», παρὰ εἶναι μιὰ ἀφαίρεση, πὸν μὲ τὸν τρόπο καὶ ἐκεῖ πὸν ἔχει τεθῆ δὲν ἔχει καμιὰ ὑπόσταση, κατακομματιάζεται ἀπὸ τὴν ἀντίφαση. Κι αὐτὴ ἡ ἀντινομία διατρέχει ὅλη τὴ σειρά, κάθε έννοια πὸν θα ἔπρεπε νὰ θέτεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀπόλυτο μόνο, ξεσκεπάζει τὴν ἀντίφαση μέσα της καὶ δείχνεται μηδαμινή. Ὅμως τὸ μηδαμινὸ αὐτό, τὸ τίποτε, εἶναι ἡ ἀναγκαῖα ἐμμεσότητα, γιὰ νὰ φανῆ ἡ ἀλήθεια ἀκόμα καὶ στὸ ἀπόλυτο.

Σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα, τὸ συγκεκριμένο, τὸ ποικίλο, δὲν εἶναι τὸ ἀληθινό, παρὰ κάτι ψεύτικο πὸν στέκει ἀντίκρου στὸ ἀφηρημένο, στὸ πραγματικὸ ὄν· καὶ ὅμως αὐτὸ τὸ ψεύτικο πὸν ἔμενε ἔξω, μεταφέρεται τώρα μέσα στὸ ἀληθινό, τὸ κυριεύει καὶ παρουσιάζει τὴν ἀντινομία πὸν ἀφανίζει κάθε έννοια καὶ δείχνει πὼς ὅλη ἡ λογικὴ σειρά δὲν ἔχει καθεαυτὴ ὑπόσταση. Τὸ ὄν ἐπειδὴ εἶναι ἀποτέλεσμα στέκει στὸ τέρμα τῆς λογικῆς σειράς. Πρέπει νὰ περάσουμε ἀπ' ὅλη αὐτὴ τὴ σειρά τῶν ἐνοιῶν, πὸν ἐξαφανίζονται ἢ μιὰ ὑστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ στὸ τέλος χάνονται ὅλες γιὰ νὰ φανερωθῆ.

τὸ «ἄλλο», τὸ συγκεκριμένο. Ὅλη ἡ λογικὴ σειρὰ χρησιμεύει σὰν ἓνα γιοφύρι, πὺν τὸ περνοῦμε γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ συγκεκριμένο καὶ πὺν χάνεται μόλις αὐτὸ φανερωθῆ.

Ἡ ἀφηρημένη ἔννοια σὰν κάτι πὺν εἶναι τὸ πρότερο πρέπει νὰ ἐξελιχθῆ στὸ ἄλλο καὶ στῆ διαλεκτικὴ αὐτὴ κίνηση χάνει στὸ τέλος τῆ δικῆ της ὑπαρξῆ γιὰ νὰ γίνει τὸ «ἕτερο», αὐτὴ δείχνεται μηδέν. Στὴν ἀρχὴ βρισκόταν μόνο αὐτὴ ἡ ἀφαίρεση καὶ μέσα σ' αὐτὴ εἶχε ἀρθῆ ὄλο τὸ εἶναι, τώρα στὸ τέλος ἀποδείχνεται πὺς δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της παρὰ εἶναι τὸ ἄλλο. Ὁλωσδιόλου ἀνέλπιστα ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς μεταβάλλεται σὲ ἀπόλυτο ἀνορθολογισμό. Ὁ ἀντινομικὸς χαρακτήρας τῆς διαλεκτικῆς ἐπειδὴ εἶναι ἱεραρχικὸς ἀποξενώνει ὀλότελα τοὺς ἔννοιακοὺς διορισμοὺς ἀπὸ τὸ ὄν, χωρίζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐπειτα μὲ τὶς προσπάθειες αὐτὲς τὸ ἀπόλυτο γυμνώνεται ὀλωσδιόλου, νομίζει κανεὶς πὺς ἔγινε ὀλότελα χεροπιαστό. Ἀφοῦ ἡ μεσάζουσα ἔννοια στέκεται στὴν ἀρχὴ ἀπέναντι στὸ ἄμεσο ὄν, καὶ τοῦτο ἀπέναντι στὴν πρώτη, ζητεῖ τὸ σύστημα νὰ ὑπερνικήσει αὐτὴ τῆ διπλῆ θέση μὲ τῆ βεβαίωση πὺς ὀλόκληρο τὸ περιεχόμενο τοῦ εἶναι ἔχει ἀρθῆ στὸ «τεθειμένο» περιεχόμενο τῆς ἔννοιας ἔτσι πὺν στὸ τέλος καὶ αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο καταντᾶ «τεθειμένο» ἀλλὰ ὀλότελα φτωχὸ καὶ «πεπερασμένο». Τὸ πραγματικὸ λοιπὸν ὄν, πὺν δὲν μπόρεσε ν' ἀρθῆ στὸ σύστημα τῶν ἔννοιῶν, μένει ἔξω ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο πὺν κατορθώνει νὰ μπῆ, νὰ οἰκονομηθῆ, μέσα στὶς ἔννοιες, καὶ ἔτσι μένει ὀλότελα ἀποξενωμένο.

Τὸ σύστημα τὸ ἐγγελειανὸ προσπάθησε ν' ἀφανίσει τὴν ἀποξένωση ἀνάμεσα στὸ νοεῖν καὶ στὸ εἶναι, δὲν τὸ πέτυχε ὄμως, ἐπειδὴ ἴσα ἴσα ἔχει τὴν ὀρθολογικὴ βάση πὺν εἶπαμε. Μὲ τὸ ἀξίωμα πὺς ἀληθινὸ ὄν εἶναι μόνο ἐκεῖνο πὺν θέτεται ἀπὸ τὴν ἔννοια, δημιουργεῖ τὸ δυῖσμὸ πὺν καταστρέφει ὄλη τὴν προσπάθεια. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔχουμε τὸ ἄμεσο εἶναι καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὴν ἔννοια πὺν αἶρει αὐτὸ τὸ ἄμεσο καὶ τὸ θέτει ἔμμεσα. Στὴν ἀρχὴ τὸ ὄν εἶναι γιὰ τὸ νοεῖν τὸ ἀδιόριστο, τὸ κενό, τὸ μὴ ὄν, γιὰτὶ «ἀκόμα» δὲν ἔχει παρουσιαστῆ στῆ γνώση κανεὶς διορισμὸς, εἶναι λοιπὸν ὀλοφάνερο πὺς μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ἔννοια, τῆ νόηση.

Τὸ σύστημα ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀντίθεση πὺν διαπιστώσαμε. Τὸ εἶναι ἀντικρίζεται σὰν «ἄλλο». Στὴν ἀρχὴ εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἔννοια, τὸ καθαρὸ ὄν πὺν εἶναι αὐτὴ ἡ κενὴ νόηση καὶ ἀπέναντι στέκεται τὸ ἄμεσο ὄν, πὺν δὲν ἔχει ἀκόμα καθοριστῆ, σὰν «μὴ ὄν». Αὐτὸς ὁ δυϊσμὸς ὑπάρχει καὶ στὸ τέλος, ὅπου καθὼς βλέπουμε ὁ φιλόσοφος δὲν κατορθώνει νὰ περάσει ἀπὸ τὴ λογικὴ στὸ φυσικὸ κόσμος. Δὲν ὑπάρχει πιά καμιά μετάβαση, ἀφοῦ γιὰ τὴν ἰδέα, πὺν εἶναι τὸ ἀπόλυτο, δὲν ὑπάρχει κανεὶς διορισμὸς πὺν νὰ μὴν ἔχει τεθῆ. Τὴ δυσκολία αὐτὴ τὴ διορθώνει ὁ Hegel μὲ τὴν ἀκόλουθη θέση: «τὴ μετάβαση θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀντιληφτοῦμε σὰν αὐτο-ἀόρηση τῆς ἰδέας»· δηλ. ἡ ἰδέα πὺν δὲν ἔχει πιά πραγματικὰ κανένα νέο ἔννοιακὸ διορισμὸ τοῦ περιεχομένου τῆς μεταβαίνει σὲ κάτι ἄλλο, παίρνει τὴ μορφή τοῦ «ἄλλου», δηλ. μεταμορφώνεται σὲ φύση (Die Natur ist die Idee in der Form des Andersseins)¹. Μ' αὐτὴ τὴ νέα μορφή (ὅπου παρουσιάζεται τὸ ἴδιο περιεχόμενο) γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἰδέα στὴ φύση, στὴν «ἄλλη σφαῖρα», ὅπως τὴν ὁρίζει ὁ φιλόσοφος. «Ἡ ἰδέα ἦταν ἡ μορφή τῆς ἐμμεσότητας, ἡ φύση ἡ μορφή τῆς ἀμεσότητας». Ὅ,τι ἔχει ἀριθμὴ στὴν ἔννοια, ἔχει γίνεῖ ἰδέα. Κι ὅμως μ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀντίθεση δὲ σβήνει· ὅπως στὴν ἀρχὴ μένει τὸ ἄμεσο ὄν ἔξω, τὸ ἴδιο στὸ τέλος, ἀφοῦ ἡ ἔννοια τελείωσε τὸ ἔργο τῆς, δηλ. τὴν ἄρση τῆς ἀμεσότητας καὶ γίνηκε ἰδέα, δὲν ἔχει πιά λόγο νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ περιεχόμενό τῆς παίρνει ἄλλη μορφή καὶ πέφτει στὸ ἄμεσο. Ἡ φύση λοιπὸν θέτεται, ὅπως φαίνεται, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ξαναπαίρνει τὴ μορφή τῆς ἀμεσότητας πὺν εἶχε πρῶτα τὸ ὄν. Ἡ ἔννοια εἶχε τὴ θέση τῆς, ὅσο εἶχε ἀμεσότητα γιὰ νὰ τὴν ἄρει, μόλις ὅμως βοήθησε νὰ τελειώσει ἡ ἀντιφατικὴ πορεία καὶ ἡ ἄρση τῶν διορισμῶν τοῦ εἶναι, δὲν ἔχει λόγο νὰ ὑπάρχει. Ἡ ἰδέα μ' αὐτὴ τὴν αὐτο-ἀόρηση, τὴν αὐτοπαραίτησή τῆς καὶ τὴ μετάβασή τῆς στὴ φύση πέφτει ἔξω ἀπὸ τὴ νόηση καὶ γυρίζει πάλι στὴν ἀμεσότητα, στὴν ἴδια ἔξωτερικότητα πὺν στεκόταν καὶ τὸ ἀδιόριστο ὄν.

¹ Enzykl.² § 219.

Στὸ σύστημα τοῦ Hegel ξαναφανερώνεται ἡ μορφή τοῦ «ἄλλου». Προβάλλει ὀλοφάνερος ὁ δυϊσμός ὅπου στεκόταν τὸ σύστημα ἀπὸ τὸ πρῶτο βῆμα ἀκόμη. Ἐναντικρου σ' αὐτὴ τῆ λογικῆ σειρά, στὴ νόηση, στέκει ἡ φύση, τὸ ποικίλο, τὸ συγκεκριμένο, σὰν κάτι ξένο, τὸ «ἄλλο»: δὲν μπορεῖ ἡ φύση νὰ μένει πιστὴ στοὺς ἐννοιακοὺς διορισμοὺς καὶ σύμφωνα μ' αὐτοὺς νὰ καθορίζει καὶ νὰ διατηρεῖ τὰ μορφώματά της. Αὐτὴ ἡ ἀδυναμία της βάζει ὄρια στὴ φιλοσοφία ¹.

Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel ἀφήνει νὰ φαίνεται ἡ φύση σὰν ἀντίθεση, σὰν τὸ «ἄλλο», σὰν ἀποξενωμένο. «Στὴ φύση δὲν εἶναι κάτι ἄλλο, παρὰ αὐτὴ ἡ ἰδέα ποὺ προβαίνει στὴν ἀναγνώριση τοῦ ἑαυτοῦ της, βρίσκεται ὁμως στὴ μορφή τοῦ ἀποξενωμοῦ». «Ἡ φύση εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ αὐτοαποξενώνεται» ². Ποτὲ καὶ μὲ κανέναν τρόπο γιὰ τὸν Hegel ἡ φύση δὲν εἶναι ἰσότιμη. Τὸ πνεῦμα ἔχει προϋπόθεσή του τῆ φύση μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις. Πραγματικὰ ὁμως τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ γι αὐτὸ τὸ λόγο τὸ ἀπόλυτα πρότερο ³.

Ὁ φιλόσοφος προσπάθησε ν' ἀποφύγει τὴ μορφή τοῦ «ἄλλου», ἀλλὰ μὲ ποιὸ μέσο; Αἶρει ὅλο τὸ περιεχόμενο τοῦ εἶναι στὴν ἐννοια καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, ὅπως εἶδαμε, ἦταν νὰ πέσει ἀκόμα πιὸ φανερὰ στὸ δυϊσμό.

Ἡ ἐννοια ἔχει ἀπέναντί της τὸ «ἄλλο». Καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τῆ νόηση στὴ φύση μὲ ὅλη τῆ μεθοδικὴ προσπάθεια δὲν ἔγινε λογικά. Αὐτὸ τὸ πέρασμα ἔγινε χωρὶς ἐννοια, χωρὶς κανέναν ἐννοιακὸ διορισμό, δηλ. δὲν ἀκολούθησε τὸ λογικὸ τρόπο ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ φιλόσοφος. Μέσα στὸν ἀπόλυτο ὀρθολογισμό φανερώνεται ὀλοκάθαρα ὁ ἀνορθολογισμός (Irrationalismus).

¹ Hegel, Enzykl ². § 250.

² Naturphilosophie § 247.

³ Enzykl. ² § 380.

Δ'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στὰ παραπάνω κοιτάξαμε τὸ φιλόσοφο ἀπὸ μιὰ πλευρὰ μόνο. Θέλαμε νὰ δείξουμε πὼς ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμὸς κατανατᾶ στὸ δυϊσμό, καὶ πὼς ἡ διαλεκτικὴ σὰν φιλοσοφικὴ μέθοδο δὲν ἔχει δοκιμαστῆ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔπρεπε. Γιατὶ τὸ θαυμαστὸ ἴσα ἴσα στὸν Hegel εἶναι τὰ δυὸ νέα στοιχεῖα, ἡ ρευστότητα δηλ. τῆς ἔννοιας καὶ ἡ σύνθεση τῶν ἀντιθέσεων, ὅμως δεμένα μὲ τὶς βασικὲς πλάνες ποὺ θεμελιώνουν τὸ σύστημα τῆς ἀπόλυτης ταυτότητας χά- νουν ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀξία τους.

Ὁ φιλόσοφος θέλησε σὲ κάθε σημεῖο τῆς φιλοσοφίας του νὰ λο- γαριάσει ὅλη τὴν ἐποπτεία, ὅλη τὴν πείρα καὶ μεταχειρίστηκε παντοῦ τὴ διαλεκτικὴ σκέψη. Ζήτησε μὲ κάθε τρόπο ὄχι μόνο νὰ πλησιάσει τὸ ἀντικείμενο, παρὰ νὰ δώσει αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ ἴδιο στὴν ιδιο- τυπή του κίνηση ἔτσι ποὺ νὰ χαραχτοῦν στὴ νόηση ὅλες οἱ καμπύλες του καὶ ὅλη ἡ πορεία του. Θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ εἶχαμε ἐδῶ ὀλο- κληρωτικὴ τὴ σύνθεση τῆς ἐποπτείας μὲ τὴ νόηση. Ὁ Hegel ὅμως δὲν τὸ κατώρθωσε, κόβεται ἀπότομα ἡ προσπάθειά του καὶ μένει ἄγωνα αὐτὴ ἡ ιδιοτυπία τῆς διαλεκτικῆς δηλ. αὐτὸ τὸ πλησίασμα καὶ ἡ παρα- κολούθηση, πρᾶγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει μὲ καμιά ἄλλη μέθοδο.

Ἐκεῖ ἴσα ἴσα ποὺ θὰ χρειαζόταν ἡ διαλεκτικὴ ἐξέλιξη, ὁ φιλόσοφος μένει ἱκανοποιημένος μ' ἓναν ἀπλὸ ταυτισμό, ὅπως παρατηρεῖ ὁ J. Cohn ¹

¹ Theorie der Dialektik, σ. 40.

Βεβαιώνει ὁ Hegel πὼς ὅ,τι εἶναι πραγματικό, αὐτὸ εἶναι καὶ λογικό, καὶ τὸ ἀντίθετο, ὅ,τι εἶναι λογικὸ εἶναι καὶ πραγματικό¹, δὲν προσπαθεῖ ὅμως νὰ συλλάβει λογικὰ τὴν πραγματικότητα, παρὰ δέχεται πὼς αὐτὴ ἀφοῦ εἶναι καθεαυτὴ λογική, «ὀφείλει» νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ νόηση. Ὅπως βλέπουμε, κολοβώνει τὴ μέθοδο μὲ τὴ βασικὴ ἀποψη τοῦ ἀπόλυτου ὀρθολογισμοῦ, πού βεβαιώνει τὴν ταυτότητα τοῦ Εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν. Μ' αὐτὴ τὴ βεβαίωσή του ὅμως ἐννοεῖ, πὼς τὸ Εἶναι αἴρεται στὴν ἔννοια καὶ αὐτὴ ἢ τελευταία εἶναι ὕστερα ἀπέναντι στὰ ὄντα ἢ ἀλήθεια. Στὴ βάση λοιπὸν ἢ ἔννοια ἔχει τὴν προτεραιότητα ἀπέναντι στὸ ὄν. Παρατηρήσαμε ὅμως πὼς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔχουμε τὴν ἀποξένωση τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ Εἶναι, καὶ ἀκόμα πὼς στὴ διαλεκτικὴ, πού εἶναι ἀναγκαστικὰ ἱεραρχική, ξεσπᾷ ὁ δυϊσμός, γιατί μέσα της, στὴν πορεία της κρύβεται ὁ ὑποκειμενισμός. Ἡ ἔννοια ἀντὶ νὰ προχωρήσει μέσα στὴν πραγματικότητα τοῦ Εἶναι, τὸ λογικὸ ἀντὶ νὰ διατηρηθῇ μέσα στὴν ὀργανικὴ ἐνότητα τοῦ Εἶναι σὰν συστατικὸ του, ἀποτραβιέται ἔξω ἀφοῦ εἶναι τὸ πρότερο καὶ ὑψώνεται πάνω ἀπ' αὐτὸ γιὰ νὰ γίνῃ ὁ δημιουργὸς του. Ὅσο καὶ ἂν προσπάθησε ἢ διαλεκτικὴ νὰ σημαίνει τὴν ἀντικειμενοποίηση τῆς ἔννοιας, ἀφοῦ εἶναι ἢ ἐσωτερικὴ αὐτοκίνησή της, πάλι ὅμως σ' αὐτὴ τὴν ἐννοιακὴ πορεία ξαναφαίνεται ὁ ὑποκειμενισμός. Καὶ καθὼς θέτει καὶ διορίζει τὸ Εἶναι ξαναφέρει πάλι τὸ θέσιμο καὶ τὸ διορισμὸ τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Ὅπως στηρίχτηκε ἢ μέθοδος δὲν μπόρεσε νὰ δώσει καλύτερους καρπούς. Ἀφοῦ τὸ Εἶναι πρέπει νὰ τεθῇ ἀπὸ τὴν ἔννοια καὶ αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ τέλος, εἶναι ὀλοφάνερο πὼς τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν εἶναι μόνο πορεία «πρὸς» τὸ ὄν καὶ ὄχι «μέσα» στὸ ὄν. Ἔτσι δὲν ἔχει ἀντικειμενικὸ, ὄντολογικὸ χαραχτήρα ἢ λογικὴ πορεία, παρὰ εἶναι μόνο μιὰ ἀφαίρεση καὶ τὸ Εἶναι ἀπέναντί της εἶναι τὸ «ἕτερο». Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἀπόλυτος ὀρθολογισμός καταντᾷ στὸ δυϊσμὸ πού ἀδυναταίνει καὶ παραμορφώνει τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, τὴν πολύτιμη αὐτὴ κατάκτηση τῆς φιλοσοφίας.

¹ Vorrede zur Philos. d. Rechts, σ. XIX, Werke VIII.

Ὁ W. Dilthey εἶπε: «ἡ λογικὴ τοῦ Hegel ἔχει παρουσιαστῆ πάρα πολλές φορές ἀπὸ τοὺς ὁπαδούς του καὶ συχνὰ μὲ λογογραφικὴ διατύπωση, ἀλλὰ ἡ νέα μέθοδος ποὺ βλάστησε ἀπὸ ἓνα ἀληθινὸ καὶ ἄλυτο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας καὶ εἶχε μέσα της γόνιμα στοιχεῖα δὲν ἔφερε στὴ λογικὴ ἐπιστῆμη καμιά σημαντικὴ πρόοδο»¹. Γιὰ ν' ἀνθίσει ἡ διαλεκτικὴ καὶ νὰ δώσει καρπὸς πρέπει νὰ καθαριστῆ ἀπὸ τὶς ὀρθολογιστικὲς πλάνες. Δὲ συμφωνῶ γι αὐτὸ μὲ τὴ γνώμη τοῦ N. Hartmann² πὼς πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε «σὰν δῶρο ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ δίνεται σὲ πολὺ λίγους ἀνθρώπους. Αὐτοὶ ὕστερα μὲ τὴ δύναμή της δημιουργοῦν ἔργα ποὺ οἱ ἄλλοι τὰ παρακολουθοῦν χωρὶς σχεδὸν νὰ τὰ νιώθουν, διαγνωητικὰ οἰκοδομήματα ποὺ τοὺς φαίνονται δύσκολα καὶ τὰ στοχάζονται μόνο μὲ χίλιες περιστροφές...Εἶναι σπάνια κι ὅπως κάθε πνευματικὸ δῶρο δὲ μαθαίνεται, δὲ λογοδοτεῖ οὔτε γνωρίζει κανεὶς τοὺς νόμους της, κι ὅμως εἶναι βαθύτατα ἔννομη, καταναγκαστικὴ, καὶ τὸ κάθε τι μέσα της εἶναι ἀναγκαῖο, ὅπως γίνεται μόνο σ' ἓνα καθαρὸ καλλιτεχνικὸ δημιούργημα». Νομίζω πὼς μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀφαιροῦμε ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τὸ σπουδαιότερο προτέρημά της, δηλ. ποὺ τὴν ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ἡ ἴδια ἡ πρωτόγονη, ἡ ἀπλοϊκὴ συνείδηση. Εἶναι τὸ βασικώτερο, τὸ ἐσωτερικώτερο, τὸ πηγαῖο σχῆμα τοῦ λογισμοῦ. «Τὴν ἀπλοϊκὴ σκέψη, ποὺ συνηθίζουμε νὰ τὴ λέμε ἀφιλοσόφητη, ὅταν τὴν ἀντικρίσουμε στὸ σύνολό της ἢ στὸ σπέρμα της θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ποῦμε φιλοσοφικὴ. Αὐτὴ ἡ ἀπλοϊκὴ σκέψη δὲ ζαλίζεται, δὲν τὰ χάνει μπροστὰ σ' αὐτὲς τὶς δυσκολίες, στοχάζεται τὴν ἐνότητα καὶ μαζί της τὶς ἀντιθέσεις. Τὸ σύμβολό της δὲν εἶναι «mors tua vita mea», παρὰ ἡ «concordia discors»³.

Πάνω ὅμως στοὺς τύπους ποὺ ἐργάστηκε ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel κατάντησε ὁ Προκρούστης ποὺ κακομεταχειρίστηκε καὶ κολό-

¹ Schriften IV, σ. 253.

² Die Philosophie des deutschen Idealismus, II μέρος, Hegel, σ. 18.

³ B. Croce, Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie, γερμανικὴ μετάφραση K. Büchler, σ. 13.

βωσε ὄχι μόνο τὴ νόηση ἀλλὰ πολὺ περισσότερο τὴν πραγματικότητά, τὴ ζωὴ.

Στὸ παρακάτω κεφάλαιο θὰ ἐξετάσω τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ὅπου εἶναι πιὸ φανερὸ τὸ κακομεταχείρισμα τῆς διαλεκτικῆς. Στὴν Ἱστορία μεταχειρίζεται ἐμπειρικὲς ἔννοιες καὶ ἀτομικὰ γεγονότα σὰν ξεχωριστὲς φιλοσοφικὲς ἔννοιες. Προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσει τὴ διαλεκτικὴν στὰ πραγματικὰ γεγονότα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ τὴν ἐφάρμοσε στὶς φιλοσοφικὲς ἔννοιες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΜΠΕΤΣΙΔΗΣ

ΕΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Πώς αντικρίζει ο Hegel την ιστορία ; « Η φιλοσοφία, γράφει, έχει να καταγίνει μόνο με τη μεγαλοπρέπεια της ιδέας που καθρεφτίζεται στην παγκόσμια ιστορία... Το ενδιαφέρον της είναι να γνωρίσει την εξέλιξη της ιδέας που αυτοπραγματώνεται ». Ωστε είναι φανερό πως ο φιλόσοφος χρειάζεται την ιστορία, όσο μπορεί να του δώσει την εικόνα εκείνη που θα δείξει με τρόπο αίσθητο και έποπτικό τη λογική εξέλιξη όπως την είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια.

Η φιλοσοφία μπορεί έτσι να θεωρηθῆ πρώτα γενικά σαν μιὰ « νοητική θεώρηση » της πραγματικότητας. Η δουλειά της είναι « μόνο » ἡ κατανόηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ὑπάρχει ἡ ἔννοια πὼς μόνο ἐκεῖνο πὸν θὰ κατανοηθῆ με τὴ λογική, μόνο τὸ « κατὰ λόγον », εἶναι καὶ τὸ ἀληθινό. Δηλαδή ἡ πραγματικότητα κερδίζει τὴν ἀλήθεια της, τὴν ὑπόστασή της μόνο με τὸ νοῦ. Αὐτὸς εἶναι τὸ πρωταρχικὸ καὶ ἡ ἄλλη δὲν παρασταίνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν αὐτοεξέλιξή του καὶ τὴν πραγμάτωσή του.

Ὅπως ὅλη ἡ πραγματικότητα, ἔτσι καὶ ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι κι αὐτὴ μιὰ πραγματοποίηση τοῦ νοῦ πὸν συνειδητοποιεῖ τὸν ἑαυτό του ἢ εἶναι τὸ παγκόσμιο πνεῦμα πὸν πραγματώνεται.

« Για τὴν παγκόσμια ἱστορία μπορούμε νὰ ποῦμε, πὼς ἐκφράζει καὶ εἰκονίζει τὸ πνεῦμα, πὸν με τὴ δική του ἐργασία γνωρίζει τί εἶναι καθ'αυτό »¹.

¹ Die Vernunft in der Geschichte, Einleitung in die Philosophie der Weltgeschichte, G. Lasson, 1920, σ. 39.

Ἐπὶ οὖν ἡ παγκόσμια ἱστορία δὲν κάνει ἄλλο παρὰ φανερόναι καὶ πραγματώνει τὸ παγκόσμιο πνεῦμα, αὐτὴ τὴν οὐσία του. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ περιεχόμενό της εἶναι ἀπὸ πρὶν χαραγμένο, ὑπάρχει δηλ. ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅπως μέσα στὸ σπόρο κλείνεται ὅλη ἡ φύση τοῦ φυτοῦ. «Καθὼς ὁ σπόρος φέρνει μέσα του ὁλόκληρη τὴ φύση τοῦ δέντρου, τὴ γεύση, τὴ μορφή τοῦ καρποῦ, τὸ ἴδιο καὶ τὰ πρῶτα ἴχνη τοῦ πνεύματος ἔχουν μέσα τους «δυνάμεις» ὁλόκληρη τὴν ἱστορία»¹. Ἀκόμη καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς εἶναι γνωστός· «τὸ πνεῦμα εἶναι ἐλεύθερο· καὶ γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὴ τὴν οὐσία, ν' ἀποχτήσῃ τοῦτο τὸ ἐξαίρετο γνώρισμα, ἀγωνίζεται καὶ κοπιᾶζει τὸ παγκόσμιο πνεῦμα μέσα στὴν παγκόσμια ἱστορία»². Ὅλη του λοιπὸν ἡ δράση μέσα στὴν ἱστορικὴ γένεση εἶναι νὰ πάρῃ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, γιὰ τὸ «τὸ πνεῦμα εἶναι οὐσιαστικὰ «ἀποτέλεσμα» τῆς δικῆς του ἐνέργειας, τῆς προσπάθειας δηλ. νὰ βγῆ πέρα ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα, νὰ γίνῃ ὁ ἀρνητὴς της γιὰ νὰ ξαναγυρίσῃ ὕστερα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του»³.

Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια δὲ γίνεται ἀμέσως, ἀλλὰ κλιμακωτὰ καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας καὶ οἱ σταθμοὶ της εἶναι τὰ σκαλοπάτια. «Ἀπ' αὐτὴ τὴν πρόοδο, ὅπου θέτεται τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, βγαίνουν οἱ διαφορετικὲς προσωρινὲς στιγμὲς ποὺ παρουσιάζει, οἱ κινήσεις του καὶ οἱ ἀλλαγές, οἱ διορισμοὶ του οἱ διαφορετικοὶ κάθε φορά. Ὡστε οὐσιαστικὰ σ' αὐτὴ τὴν πορεία ὑπάρχουν βαθμίδες καὶ ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι ἡ παράσταση τῆς θεϊκῆς πορείας, τοῦ κλιμακωτοῦ δρόμου, ὅπου τὸ πνεῦμα γνωρίζει καὶ πραγματώνει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, τὴν ἀλήθειά του»⁴. Αὐτὴ ὅμως ἡ πορεία εἶναι ἱεραρχικὴ, ἡ κάθε βαθμίδα βγαίνει μὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὴν προηγούμενη, καθὼς εἶδαμε καὶ στὴ λογικὴ. Τίποτα δὲν μπορεῖ στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ν' ἀλλάξῃ, κάθε βαθμίδα μὲ τὴ σειρά δὲν μπορεῖ παρὰ μόνο αὐτὴ καὶ καμιά ἄλλη νὰ γεννηθῇ.

¹ Ἰδιο ἔργο, σ. 38.

² Ἰδιο ἔργο, σ. 50.

³ Ἰδιο ἔργο, σ. 40.

⁴ Ἰδιο ἔργο, σ. 52.

«Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο φανερώνεται στὴν ὑπαρξὴ ἢ πρόοδος σὰν νὰ πηγαίνει ἀπὸ τὸ μὴ τέλειο στὸ τέλειο, καὶ δὲν πρέπει τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ νὰ θεωρηθῆ στὴν ἀφαίρεση μόνο σὰν μὴ τέλειο, παρὰ σὰν κάτι ποὺ ἔχει κιόλας μέσα του τὸ τέλειο σὰν σπόρο, σὰν ὁρμή»¹.

Ἡ ἐξέλιξη λοιπὸν εἶναι ἱεραρχικὴ πορεία, μιὰ σειρὰ ἀπὸ διορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὴν ἔννοιάν της, ἐδῶ δηλ. ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἐλευθερίας ποὺ παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Αὐτὴ ἡ λογικὴ ἐξέλιξη ἐνδιαφέρει τὸν Hegel ἀπόλυτα κι αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία. Ἡ «ἱστορικὴ» ἐξέλιξη εἶναι κάτι δευτερώτερο, τὸ σπουδαῖο εἶναι ἡ «ἐννοιακὴ ἐξέλιξη».

Πραγματικὰ γιὰ τὸν Hegel δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἔχει δευτερώτερη σημασία ἡ «ἱστορικὴ» ἐξέλιξη, ὅπως τὴν ὀνομάζει γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀντίθεσή της πρὸς τὴν «ἐννοιακὴ». Σύμφωνα μὲ τὸ σύστημά του, μὲ τὴ βασικὴ σκέψη τῆς φιλοσοφίας του, ποὺ βεβαιώνει τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, πρέπει ἡ λογικὴ ἐξέλιξη νὰ σκεπάζει τὴν ἱστορικὴ καὶ ἡ δεύτερη νὰ ταυτίζεται ὁλότελα μὲ τὴν πρώτη. Αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ συναδέλφωση τῆς πραγματικότητας μὲ τὴ νόηση.

Ἡ προϋπόθεση ποὺ βάζει ὁ Hegel γιὰ νὰ φιλοσοφήσει πάνω στὴν ἱστορία εἶναι κάτι ἀποδειγμένο πιά μέσα στὴ φιλοσοφία του. Δηλαδή ὁ «λόγος», ὁ νοῦς, ἐξουσιάζει τὸν κόσμο καὶ στὴν παγκόσμια ἱστορία ἡ πορεία γίνεται σύμφωνα μὲ τὸ λόγο.

«Ὁ νοῦς εἶναι ἡ «οὐσία», τόσο ἡ ἀνεξάντλητη δύναμη νὰ δίνεται σὰν ἀτέλειωτο ὑφάδι καὶ στὴ φυσικὴ καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ, ὅσο καὶ ἡ «ἀνεξάντλητη φόρμα» ποὺ εἶναι ἡ κίνηση καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου της. Εἶναι ἡ οὐσία, δηλ. ἐκεῖνο ποὺ μέσα του καὶ μὲ τὴ δική του τὴ βοήθεια ἔχει ὅλη ἡ πραγματικότητα τὸ εἶναι της καὶ τὴν ὑπαρξή της. Εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ ἀπειρη «δύναμη», ἐπειδὴ ὁ λόγος δὲν εἶναι τόσο ἀδύναμος ὥστε νὰ πετύχει μόνο τὸ Ἰδανικό, τὸ «ὀφείλουν», καὶ νὰ ὑπάρχει μόνο ἔξω ἀ-

¹ Ἰδιο ἔργο, σ. 137.

πὸ τὴν πραγματικότητα, ποῖος ξέρει ποῦ, ἴσως μόνο σὰν κάτι ιδιαίτερο μέσα στὰ κεφάλια μερικῶν ἀνθρώπων. Εἶναι τὸ ἀνεξάντλητο «περιεχόμενο» κάθε ἀλήθειας καὶ τὸ ὑλικὸ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ποὺ τὸ δίνει στὴ δράση του γιὰ νὰ τὸ κατεργαστῆ. Δὲν ἔχει ἀνάγκη ὁ λόγος, σὰν νὰ εἶναι πεπερασμένη ἐνέργεια, τὶς ἐξωτερικὲς ὑλικὲς συνθῆκες, οὔτε τὰ δεδομένα γιὰ νὰ τρέφεται ἀπ' αὐτὰ καὶ νὰ τὰ δέχεται σὰν ἀντικείμενα τῆς ἐνεργητικότητάς του, τρώγει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ εἶναι τὸ ὑλικὸ ποὺ κατεργάζεται ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του»¹. Αὕτῃ εἶναι ἡ πίστη τοῦ Hegel καὶ μ' αὕτῃ πρέπει νὰ ἔρθουν στὰ μαθήματά του τῆς ἱστορίας οἱ ἀκροατές του, μὲ τὴν «πίστη στὸ νοῦ, τὸ λόγο».

Ὅπως εἶδαμε, ἡ μορφή ποὺ παίρνει ἡ ἐξέλιξη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας εἶναι ὠρισμένη ὁλότελα ἀπὸ τὰ πρὶν. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ δὲ μένει λοιπὸν τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ χύσει τὸ περιεχόμενο, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, μέσα σ' αὐτὸ τὸ καλούπι, ἡ πορεία δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξει. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη γιὰ τὸν Hegel εἶναι κάτι δευτερότερο. Ὅμως ἡ ἱστορία ξετυλίγεται μέσα στὴν ἐμπειρία καὶ πρέπει ὁ φιλόσοφος νὰ τὴ συμβιβάσει, νὰ τὴ φέρει σὲ κάποια σχέση μὲ τὴ λογικὴ ἐξέλιξη. Εἶναι περίεργο πὼς κάνει τὸ συμβιβασμὸ αὐτὸ μὲ τὸν ἀπλούστερο τρόπο.

Ὑποστηρίζει, εἶπαμε, πὼς συμφωνοῦν καὶ οἱ δύο, ἡ μιὰ ταυτίζεται ὁλότελα μὲ τὴν ἄλλη, γιατί δὲν μπορεῖ παρὰ ἔτσι νὰ γίνεται. Αὕτῃ ἡ βεβαίωση, ἡ πίστη του, βγαίνει ἀπὸ τὴ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ ἔχει τὸ σύστημά του, ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῆ τὸ λόγο τόσο ἀδύναμο, ὥστε ὁ,τι αὐτὸς συλλάβει νὰ μὴν ὑπάρχει στὴ χώρα τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ ἱστορία «πρέπει» νὰ γίνεται, νὰ ξετυλίγεται «κατὰ λόγον», ἀλλιῶς δὲν μπορεῖ νὰ γίνει. Κι ὅταν ξέρουμε τί ζητεῖ ὁ νοῦς, κατέχουμε κι ὅλη τὴν πορεία ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ἱστορικὴ γένεση.

Σύμφωνα μ' αὐτά, ὁ Hegel ξέρει ποιά θὰ εἶναι ἡ ἐξέλιξη, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μιὰ καὶ ἡ ἴδια πάντοτε.

¹ Ἰδιο ἔργο, σ. 4.

Εἶναι ἐκείνη πού σιὸ σύστημα «ἔχει παρασταθῆ ὀλότελα νοητικά, ἐλεύθερη ἀπὸ ἱστορικὲς ἐξωτερικότητες» πού σιὴν ἱστορία ἔρχονται ἀπ' ἐξω σὰν προσκολλήματα (ὀνόματα, χρονολογίε, κ.τ.λ.). Κι ἂν κάθε τόσο ἐπαναλαβαίνει, πὼς πρέπει νὰ παίρνομε τὴν ἱστορία καθὼς εἶναι καὶ καθὼς ξετυλίγεται ἱστορικὰ κι ἐμπειρικὰ, καὶ πὼς ἡ κρίση μας πρέπει νὰ βγαίνει αὐτούσια ἀπὸ τὴν ἐξέτασή της, ὅμως σιὸ τέλος ὁ θεωρητικὸς φιλόσοφος καταντᾷ τὴν ἱστορία ὕλικό, πού θὰ τὸ δουλέψει σύμφωνα μὲ τὶς συστηματικὲς ἀρχές του. Ὑποστηρίζει τὴν «κατασκευὴ ἀπὸ τὰ πρὶν» σιὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας. Καὶ οἱ ἄλλοι ἱστορικοί, γράφει, δημιουργοῦν a priori τὴν ἱστορία, μόνο βεβαιώνει πὼς ἐκεῖνος χρησιμοποιεῖ πιὸ σωστὰ αὐτὸ τὸ «ἀπὸ τὰ πρὶν». Πραγματικὰ ὅμως, ἐνῶ οἱ ἄλλοι προσπάθησαν νὰ ἐκθέσουν τὴν ἱστορία σύμφωνα μὲ τὰ γεγονότα, ὁ Hegel μᾶς δίνει μιὰ ἱστορία ὀλότελα ἔτοιμη ἀπὸ τὰ πρὶν πού τῆς λείπουν μόνο τὰ ὀνόματα καὶ οἱ χρονολογίε. Μέσα σ' αὐτὴ ἀφανίζονται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅλη ἡ πραγματικότητα γίνεται ἀπλή «δόξα», οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἄτομα εἶναι ὄργανα καὶ μέσα γιὰ νὰ ἐξελιχτῆ τὸ πνεῦμα. «Μπορεῖ μάλιστα τὸ ἄτομο ν' ἀδικεῖται, νὰ παθαίνει, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐνδιαφέρει τὴν παγκόσμια ἱστορία, γιὰ τὴν ἄτομα εἶναι τὰ μέσα πού τὰ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν πρόοδό της». Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ πρόοδος σιὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας. «Τὸ πνεῦμα κάθε λαοῦ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ στιγμή τοῦ παγκόσμιου νοῦ. Ὅσες δυνατότητε φέρνει μέσα του τὸ πνεῦμα, μόνο τόσες μπορεῖ νὰ ξεδιπλώσει, ὅσο γιὰ τ' ἄλλα εἶναι ἀμετάβλητο». Καὶ τὸ πνεῦμα κάθε λαοῦ, σὰν προσωρινὴ στιγμή ὅπου φανερόνεται τὸ παγκόσμιο πνεῦμα, εἰκονίζει μέσα σιὴν ἱστορία «μόνο μιὰ ἰδανική, καμιά πραγματικὴ ἐξέλιξη»¹. Κάθε ἀλλαγὴ λοιπὸν δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἴδιο πάντοτε, δηλ. εἶναι πάντα μιὰ ἄλλη μορφή τῆς συνείδησης πού νοεῖ τὸν ἑαυτὸ της, σιὸ βάθος ὅμως τίποτα δὲν ἀλλάζει. Ὅλη ἡ ποικιλία κι ὁ πλοῦτος τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, οἱ ὕλικὲς συνθῆκε, τὰ ἐνδιαφέροντα κ.τ.λ. ὅλα αὐτὰ πνίγον-

¹ W u n d t, Einleitung in die Philosophie, ἔκδ. 4, 1906, σ. 400.

ται μέσα στὴν ἐνιστικὴ ἀντίληψη. Ὁλόκληρη ἡ πραγματικότητα ἔχει μεταμορφωθῆ καὶ ἔγινε πνεῦμα: οἱ ἄνθρωποι, ἡ ἱστορία, ὅλος ὁ κόσμος πέρα πέρα εἶναι φανερώματά του. Ὁ νοῦς κατέχει καὶ ἐκφράζει ὅλη τὴν πραγματικότητα, γιὰτὶ ὁ πραγματικὸς κόσμος εἶναι ἡ δική του αὐτοπραγμάτωση. Εἶναι λοιπὸν ὁ κόσμος αὐτὸς ὁλωσδιόλου μέσα στὴ νόηση καὶ ὅ,τι βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτὴ εἶναι μηδέν. Οἱ ἄνθρωποι γίνονται τὰ νευρόσπαστα ποὺ παίζουν στὸ μεγάλο θέατρο τῆς ζωῆς, χωρὶς νὰ ξέρουν καὶ γιὰ ποιὸ σκοπὸ· γιὰτὶ σ' αὐτὴ τὴν πορεία ὅπου ἀρχὴ καὶ τέλος εἶναι τὰ ἴδια, ὅπου κάθε φανέρωμα εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἴδιου, χάνεται ὁ σκοπός. Μόνο στὸ ὅλο εἶναι ὁ σκοπός, στὸ ὅλο εἶναι ἡ ἀλήθεια.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ἂν προσθέσουμε καὶ τὸν ἱεραρχικὸ τρόπο τῆς διαλεκτικῆς, τὸν τριπλὸ ρυθμὸ «θέση—ἀντίθεση—σύνθεση», τότε ἡ κακοποίηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας εἶναι τρομερή. Καὶ ὅπως λέγει ὁ E. Troeltsch, ἡ ἱστορία μ' αὐτὸν τὸν τρόπο γίνεται ἕνας μῦθος ποὺ μὲ τὸ μονότονο ρυθμὸ του ἀλέθει ἀλύπητα ὅλο τὸ ἱστορικὸ ὑλικό.

Καὶ τὰ λάθη πολλὰς φορὰς μεγαλώνουν σὲ βαθμὸ ἀπίστευτο τόσο ποὺ οἱ ἀπλὲς διαφορὲς παρουσιάζονται σὰν ἀντιφάσεις ποὺ πρέπει νὰ ἀρθοῦν γιὰ νὰ βγῆ ἡ σύνθεση. Π.χ. ἡ ἔννοια εἶναι ἡ θέση, ἡ κρίση εἶναι ἡ ἀντίθεση καὶ ὁ συλλογισμὸς ἡ σύνθεση· ἡ οἰκογένεια εἶναι ἡ θέση, ἡ ἀστικὴ κοινωνία παρουσιάζεται σὰν ἀντίθεση καὶ τὸ κράτος εἶναι ἡ σύνθεση· ἡ ἀκόμη ἡ τέχνη εἶναι ἡ θέση, ἡ θρησκεία ἡ ἀντίθεση καὶ ἡ σύνθεση εἶναι ἡ φιλοσοφία.

Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀδυναμίες ποὺ παρουσιάσαμε πρέπει νὰ κάνουμε τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση γιὰ τὴν ἱστορία. Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος ὅλη αὐτὴ τὴ διπλὴ προσπάθεια, τὴ γνωσιολογικὴ καὶ τὴ μεταφυσικὴ, ποὺ ἔκαμε ὁ Hegel γιὰ νὰ λογικοποιήσῃ τὴν ἱστορία, καὶ προσέξουμε τὸ ἐμπειρικὸ μέρος τοῦ ἔργου, τότε φανερώνεται μπροστά μας τὸ παγκόσμιον δράμα, ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας, μὲ ἄφραστη ζωὴ. Ἡ διαλεκτικὴ ἐλεύθερη πιά δίνει ἕνα παλμὸ ἀνέκφραστο. Σ' αὐτὴ τὴ μελέτη ὅμως σκοπός μας ἦταν νὰ δείξουμε τὸ ἀδιέξοδο ποὺ ἔφτασε ὁ Hegel μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ βασίσει τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο πάνω σὲ τέτλια γνωσιολογικὴ καὶ μεταφυσικὴ βάση.

ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΤΕΡΟΘΕΤΙΚΗ ΑΡΧΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ Η. RICKERT

Στὸ δεύτερο μέρος θὰ ἐξετάσω τὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα στὸν Η. Rickert. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς ζητεῖ πρὸ πάντων τὴ σαφήνεια καὶ παίρνει στάση ἀντιδιαλεχτική.

Ὁ Hegel τὴ διαίρεση ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴ νόηση τὴν εἶχε συλλάβει σὰν ἀντίφαση, ὅπως εἶδαμε. Κάθε φορά, ἔλεγε, ποὺ τίθεται τὸ Α, ἄμεσα τίθεται καὶ ἡ ἀντίθεση σ' αὐτὴ τὴ θέση, δηλ. τὸ «μὴ Α». Ὁ Rickert ὁμως ὑποστηρίζει πὼς τὰ πολλά, ἀπ' ὅπου ἡ νοητικὴ ἐνέργεια ξεχωρίζει κάθε φορά ἓνα κομμάτι καὶ τὸ θέτει, δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἡ ἄρνηση στὴ θέση παρὰ τὸ «ἕτερο»¹. Ἡ καλύτερα πιστεύει πὼς ἡ νόηση θέτει μαζί μὲ τὸ «ἓνα» καὶ τὸ «ἕτερο» καὶ ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δὲν εἶναι ὁ ἀντιθετικὸς ἀποκλεισμός ἀλλὰ ἡ ἀναγκαία σύνθεση γιὰ νὰ δώσουν τὸ ὅλο. Δὲ δέχεται λοιπὸν τὴν ἔννοια τὴ γεμάτη ἀντίφαση παρὰ θέλει μὲ κάθε τρόπο νὰ συνδυάσει καὶ νὰ ἐνώσει τὰ κοινὰ τῆς στοιχεῖα ποὺ μόνο φαινομενικὰ εἶναι ἀντιφατικά.

Ἡ διαλεχτικὴ βαθύνοια, λέγει ὁ Rickert, εἶναι κάτι κοινό, ἀγοραῖο. Κι ἐκεῖνος ποὺ ξέρεي πὼς ὑπάρχει ἀκόμα καὶ κάτι ἄλλο ἔχτος ἀπὸ τὴ νόηση, δὲν μπορεῖ νὰ δεχτῆ μιὰ φιλοσοφία ποὺ ἀντὶ ν' ἀναγνωρίσει αὐτὸ τὸ «ἕτερο» ἀπὸ τὴ νόηση σὰν κάτι θετικό, ζητεῖ νὰ τὸ ἀντικαταστήσει μὲ τὴν ἀντίφαση καὶ τάχα ἔτσι νὰ σπάσει τὰ δεσμὰ τῆς «περιορισμένης» νόησης.

Πρέπει νὰ σκεφτόμαστε τὸ «ἓνα» «καὶ» τὸ «ἕτερο», ἂν θέλουμε νὰ σκεφτοῦμε τὸ ὅλο.

Στὸ δεύτερο μέρος λοιπὸν θὰ ἐξετάσω τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ τέτια μέθοδο. Μάλιστα θὰ ἐπιμένω στὴν ἔννοια τοῦ «καὶ», ὅπου θὰ φανῆ πάλι ἡ τέλεια ἀποξένωση τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, τῆς νόησης καὶ τῆς ζωῆς. Θὰ δείξω πὼς καὶ σ' αὐτὸν τὸ φιλόσοφο ἡ ζωὴ μένει τὸ «ἕτερο» ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συλληφθῆ.

Θεσσαλονίκη, Μάιος 1933.

P. IMBRIΩΤΗ

1 «Ἐτερολογία καὶ ὄχι ἀντινομία εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου». System der Philosophie, I μέρος, Allgem. Grundl. d. Philos. Tübingen, 1921, σ. 14.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Hegel.

Wissenschaft der Logik (Werke III-V. Ἔκδοση L. v. Hennig, Berlin, 1833—34).

Die Phänomenologie des Geistes, ἔκδοση G. Lasson, Leipzig, Dürr, 1907.

Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, ἔκδοση G. Lasson, 2η ἔκδ., 1921.

Ἡ λογική, μετάφρ. Παύλου Γρατσιάτου, Ἀθῆναι, Φέξη, 1915.

Β'. Βοηθήματα.

Barth, P. Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann, Leipzig, 1890.

Γληνοῦ, Δ. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ, (Περιοδικὸ «Νέοι Πρωτοπόροι», φύλλα 2ο, 3ο, 4ο, 1932).

Γρατσιάτου, Γ. Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι, (Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας Ἐπιστημῶν, 1932, Τεύχ. III).

Cohn, J. Theorie der Dialektik, Leipzig, 1923.

Croce, B. Saggio sullo Hegel, Bari, 1913.

Dilthey, W. Die Jugendgeschichte Hegels, Abhandl. d. Berliner Akad. d. Wissesch. 1905 (Ges. Schr. IV, Berlin, 1928).

Emge, C. A. Hegels Logik und die Gegenwart, Karlsruhe, 1927.

Fischer, K. Hegels Leben, Werke und Lehre, 2 τόμ., Heidelberg, 1911.

Glockner, H. Hegel Bd. 1. Die Voraussetzungen der Hegelschen Philosophie, Stuttgart, Frommann, 1929.

Haering, Th. Hegel, sein Wollen und sein Werk, Leipzig, 1929.

Hartmann, N. Die Philosophie des deutschen Idealismus, II μέρος, Hegel, Berlin, 1929.

Kroner, R. Von Kant bis Hegel, II τ., Tübingen, 1924.

Kroner, R. System und Geschichte bei Hegel, (Logos XX τεύχ. 2ο, 1931).

Leese, K. Die Geschichtsphilosophie Hegels, Berlin, 1922.

- Marck, S.** Die Dialectik in der Philosophie der Gegenwart, Tübingen, 1929.
- Moog, Willy.** Hegel und die Hegelsche Schule, München, 1930.
(Kafka: Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen, τόμ. 32-33).
- Noël, G.** La logique de Hegel, Paris, 1897.
- Purpus, W. E. v.** Hartmanns Kritik der dialektischen Methode Hegels, Fürth, 1910.
- Spranger, Ed.** Die Grundlegung d. Geschichtswissenschaft, Berlin, 1905.
- Spranger, Ed.** (Logos) Rickerts System, XII, 1923-24 τεύχ. 1ο.
- Spranger, Ed.** Hegels Vermächtnis an uns.
(Hegel-Feier der Fried.-Wilhelms-Universität zu Berlin am 14. November 1931, Berlin, 1932).
- Wenke, G.** Hegels Theorie des objektiven Geistes, Halle, 1927.
-

ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

σελ. 5— 9

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. Η ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΤΟΥ HEGEL

Α' Οί βασικές αντιλήψεις	» 10—23
Β' Ἡ μέθοδος	» 24—35
Γ' Οί συστηματικές απόψεις	» 36—42
Δ' Συμπέρασμα	» 43—46
Ε' Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας	» 47—52

ΣΧΕΔΙΟ γιὰ τὸ δεύτερο μέρος » 53

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ » 55—56